

T.C.
BOLU ABANT İZZET BAYSAL ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI

UTBE B. GAZVÂN'IN HAYATI VE FAALİYETLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

CENGİZ KARAAĞAÇ

TEZ DANIŞMANI
Prof. Dr. Cahid Kara

BOLU, OCAK - 2024

KABUL VE ONAY SAYFASI

Cengiz KARAAĞAÇ tarafından hazırlanan “**UTBE B. GAZVÂN’IN HAYATI VE FAALİYETLERİ**” adlı tez çalışması jürimiz tarafından İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı’nda Yüksek Lisans Tezi olarak oy birliğiyle kabul edilmiştir. 5/01/2024

Jüri Üyeleri

İmza

Danışman
Prof. Dr. Cahid KARA
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi

.....

Üye
Prof. Dr. Ahmet OCAK
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi

.....

Üye
Doç Dr. Talip AYAR
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

.....

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Onayı

Prof. Dr. İbrahim KÜRTÜL
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

ETİK BEYAN

Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu bildirir,

aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Teze ilişkin Turnitin adlı programında enstitü müdürlüğünce belirlenen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan benzerlik raporuna göre, tezin benzerlik oranı % 30'u geçmemektedir.

CENGİZ KARAAĞAÇ

ÖZET

UTBE B. GAZVÂN'IN HAYATI VE FAALİYETLERİ
YÜKSEK LİSANS TEZİ
CENGİZ KARAAĞAÇ
BOLU ABANT İZZET BAYSAL ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
(TEZ DANIŞMANI: PROF. DR. CAHİD KARA)
BOLU, OCAK- 2024
X + 84

Risâlet görevinin kendisine tebliğ edilmesinin ardından İslâm dâvetine başlayan Hz. Muhammed'in dâvetine icabet edip ilk iman eden kimseler; başta eşi Hz. Hatice olmak üzere, bazı en yakın akrabaları ve tanıdıklarıdır. Risâlet görevi süresince Hz. Muhammed'in yanında yer alıp onunla birlikte her türlü sıkıntıya katlanan bu kimseler, müslüman toplum tarafından daima saygı ve sevgiyle karşılanmış ve İslâm tarihi kaynaklarında hak ettikleri yeri bularak zikredilmişlerdir. İslâm tarihi kaynaklarında zikredilen bu kimselerden biri de Mâzinoğulları kabilesine mensup olan Utbe b. Gazvân'dır. Utbe b. Gazvân, İslâm dâvetine başlayan Hz. Muhammed'in çağrısına uyarak ona ilk iman edenlerin yedincisi olmuş, Hz. Muhammed ile birlikte, pek çok gazve ve seriyyeye katılarak onun takdirini kazanmış mümtâz bir kişiliktir. Yine Hz. Muhammed'in vefatından sonra özellikle de Hz. Ömer dönemi Irak fetihlerinde aktif bir şekilde rol alarak Irak'ın İslâmlaşmasında etkin rol oynamış, İslâmî ilimler açısından bir ekol haline gelecek olan Basra şehrini kurarak burada altı ay kadar valilik yapmıştır. Bu çalışma da İslâm tarihi araştırmalarında oldukça önemli bir yer tutan Utbe b. Gazvân'ın hayatı ve faaliyetleri ele alınacaktır.

ANAHTAR KELİMELER: İslâm Tarihi, Raşid Halifeler, Basra, Utbe b. Gazvân, valilik.

ABSTRACT

**'UTBE B.GHAZWĀN'S LIVE AND ACTIVITES
MASTER THESIS
CENGİZ KARAAĞAÇ
BOLU ABANT İZZET BAYSAL UNIVERSITY
INSTITUTE OF GRADUATE STUDIES
DEPARTMENT OF ISLAMIC HISTORY AND ARTS
(SUPERVISOR: PROF. DR. CAHİD KARA)
BOLU, JANUARY 2024**

X + 84

The first people to believe and accept the invitation of the Prophet Muhammad, who started the invitation to Islam after the mission of prophethood was communicated to him; especially his wife Hatice, and some of his closest relatives and acquaintances. These people, who stood by the Prophet Muhammad during his prophethood and endured all kinds of troubles with him, were always welcomed with respect and love by the Muslim community and were mentioned in the sources of Islamic History, finding their deserved place. One of these people mentioned in Islamic History sources is Utba b. Ghazvan, who belongs to the Mâzin tribe. Utba b. Ghazvan is a distinguished personality who followed the call of the Prophet Muhammad, who started the invitation to Islam, and became the seventh of the first believers in him, and who participated in many gazves and seriyyas together with the Prophet Muhammad and gained his appreciation. Again, after the death of the Prophet Muhammad, he played an active role in the Islamization of Iraq by taking an active part in the conquests of Iraq, especially during the period of Caliph Omar, and founded the city of Basra, which would become a school in terms of Islamic sciences, and served as governor there for about six months. In this study, the life and activities of Utba b. Ghazvan, who has a very important place in Islamic History research, will be discussed.

KEYWORDS: History of Islam, Rashid Caliphs, Basra, Utba b. Ghazvan, governorship.

İÇİNDEKİLER

Sayfa

KABUL VE ONAY SAYFASI.....	iii
ETİK BEYAN	iv
ÖZET.....	v
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER.....	vii
KISALTMA VE SEMBOLLER LİSTESİ.....	ix
TEŞEKKÜR.....	x
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM	7
1. UTBE B. GAZVÂN'IN NESEBİ VE HAYATI.....	7
1.1 Doğumu.....	7
1.2 Ailesi.....	8
1.2.1 Babası ve Annesi	8
1.2.2 Kız Kardeşleri.....	8
1.2.3 Eşi	9
1.2.4 Çocukları	10
1.3 Kabilesi ve Nesebi	11
1.4 Ölümü	16
1.5 Kişiliği.....	18
1.6 İlmî Faaliyetleri	19
1.6.1 Utbe b. Gazvân'ın Hutbeleri.....	22
İKİNCİ BÖLÜM.....	24
2. HZ. PEYGAMBER DÖNEMİNDE UTBE B. GAZVÂN'IN FAALİYETLERİ	24
2.1 Mekke Dönemi Faaliyetleri.....	24
2.1.1 Utbe b. Gazvân'ın Müslüman Oluşu.....	24
2.1.2 Müşriklerin Baskısına Maruz Kalması	25
2.1.3 Habeşistan'a Hicreti.....	26
2.1.4 Medine'ye Hicreti.....	28
2.2 Medine Dönemi Faaliyetleri.....	30
2.2.1 Ebû Dücâne ile Kardeş İlan Edilmesi	30
2.2.2 Utbe b. Gazvân'ın Medine'de Misafir Olarak Kaldığı Ev	31
2.2.3 Abdullah b. Cahş Seriyyesine Katılması.....	31
2.2.4 Bedir, Uhud ve Hendek Gazvelerine Katılması	35
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	37

3.UTBE B. GAZVÂN'IN RÂŞİD HALİFELER DÖNEMİ FAALİYETLERİ

37

3.1 Utbe b. Gazvân'ın Askeri Faaliyetleri	37
3.1.1 Utbe b. Gazvân'ın Ebû Bekir Dönemindeki Faaliyetleri	37
3.1.2 Utbe b. Gazvân'ın Hz. Ömer Dönemindeki Faaliyetleri	37
3.2 Basra Şehrinin Kuruluşu	59
3.2.1 Basra Kavramının Etimolojisi	59
3.2.2 Basra'nın Coğrafi Konumu	60
3.2.3 Yer Seçimi	61
3.2.4 Basra'nın Kuruluşu ve Yerleşimi	65
3.2.5 Basra'ya Kadı Tayini	72
SONUÇ	74
KAYNAKLAR	76
EKLER	82

KISALTMA VE SEMBOLLER LİSTESİ

BAİBÜ : Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi

Bkz.: Bakınız

çev. : Çeviren

h.: Hicri

Hız.: Hazreti

m : Miladi

nşr: Neşreden

öl. : Ölüm Tarihi

s.a.v.: Sallallâhü aleyhi vesellem

TDV.: Türkiye Diyanet Vakfı

Terc.: Tercüme

Thk.: Tahkik Eden

ts.: Tarihsiz

y.y.: Yayıyeri yok

YÖK Tez: Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı Ulusal Tez Merkezi

TEŞEKKÜR

Bu konunun belirlenmesinden tamamlanmasına kadar her safhasında desteğini benden hiç esirgemeyen, maddi ve manevi her türlü katkıyı bana sunan tez danışmanım Prof. Dr. Cahid KARA'ya şükranlarımı sunmayı bir borç bilirim.

Yine tez yazım aşamasında her türlü desteği veren değerli arkadaşlarım Dr. Ramazan KILIÇ, Muhammed Emin UYSAL ve Coşkun ÇELİKER'e yapmış oldukları katkılardan dolayı teşekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim.

GİRİŞ

Utbe b. Gazvân, kaynaklara göre Hz. Muhammed'e ilk iman edenlerin yedincisidir. İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren Hz. Muhammed'in yanında saf tutmuş, Hz. Muhammed'in en zor zamanlarında yanında bulunmuş ve onunla birlikte pek çok gazve ve seriyyeye katılmış bir sahâbîdir. Ayrıca Utbe b. Gazvân'ın, Hz. Ömer dönemi Irak fetihlerinde önemli görevler üstlendiği ve Basra şehrinin kurucu valisi olduğu ilk dönem İslam tarihi kaynakları tarafından zikredilmektedir. Kureyş kabilesine mensup olmayıp, halif olmasına rağmen özellikle Hz. Ömer tarafından Irak fetihlerinde komutan ve sonrasında vali olarak görevlendirilmesi, halifelerin siyasetinin ortaya konulması açısından dikkate değerdir. Böylesi önemli bir şahsiyetin araştırılması, onun hayatının ve faaliyetlerinin ortaya çıkarılması oldukça önemli görülmüştür.

Hayatını ve faaliyetlerini araştırmayı amaçladığımız Utbe b. Gazvân ile ilgili bilgiler, ilk dönem İslam tarihi kaynakları ve biyografi eserlerinin pek çoğunda, dağınık ve dolaylı olarak zikredilmektedir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla ülkemizde Utbe b. Gazvân'ın hayatı ve faaliyetleri ile ilgili geniş ve kapsamlı bir çalışmanın olmayışı, Utbe b. Gazvân'ın hayatı ve faaliyetlerini detaylı bir şekilde ele almayı hedefleyen bu çalışmayı önemli kılmaktadır.

Yapmış olduğumuz bu çalışmanın amacı Utbe b. Gazvân'ın kabilesi başta olmak üzere, nesebi, ailesi, kişilik özellikleri, hayatı ve faaliyetleri hakkında, okuyuculara detaylı şekilde bilgi vermektir. Böylelikle Hz. Ömer tarafından ilk olarak komutan ve sonrasında Basra valisi olarak görevlendirilen Utbe b. Gazvân'ın nitelikleri üzerinden ilk dönem yöneticilerin profili ortaya çıkarılmaya çalışılacaktır. Bu amaçla, kaynaklarda ve modern çalışmalarda Utbe b. Gazvân ile ilgili bilgiler bir araya getirilerek çalışma tamamlanacaktır.

Utbe b. Gazvân'ın hayatı ve faaliyetleri konulu çalışmamıza başlamadan önce konumuz ile ilgili daha önce bir araştırma yapıp yapılmadığını öğrenmek amacıyla ilk olarak dijital bilgi platformu olan YÖKTEZ ve İSAM'a giriş yaparak tarama yaptık. Yaptığımız taramalar sonucunda konumuz ile ilgili olarak herhangi bir araştırmanın olmadığını teyit ettik. Ardından ŞÂMİLE sistemini kullanarak internet ortamında ilk dönem İslam Tarihi kaynaklarında konumuzu taradık. Kaynaklarda yer alan bu bilgileri Arapça'dan Türkçe'ye tercüme ettik.

Tercüme ettiğimiz bu dağınık bilgileri, konularına göre alt başlıklar halinde sınıflandırdık. Ardından ilgili bölümlerde değerlendirerek araştırmamızı tamamladık.

İncelemeler neticesinde araştırma konusuyla alakalı pek çok farklı rivayete rastladık. Elde ettiğimiz bu rivayetleri, konu başlıklarının altında zikretmekle birlikte, kaynaklar tarafından en muteber olanını esas alarak araştırmamızın konularını detaylı bir şekilde anlatmaya çalıştık. Bazen de farklı rivayetleri diğer rivayetlerle destekleyerek veya çeşitli açılardan analiz ederek tercihte bulunmaya çalıştık. Tercihte bulunamadığımız farklı bilgiler sunan rivayetleri ise aktarmakla yetinerek, nihaî kararı okuyucuya bıraktık.

Bu araştırma, giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde araştırmanın konusu ve amacı, metodu ve araştırmanın kaynakları ele alınmaktadır. Birinci bölümde, Utbe b. Gazvân'ın kabilesi, nesebi, ailesi, doğumu, ölümü, kişiliği ve ilmi faaliyetleri üzerinde durulmaktadır. İkinci bölümde, Utbe b. Gazvân'ın Hz. Peygamber dönemi Mekke ve Medine'deki faaliyetleri ele alınmaktadır. Üçüncü bölümde ise Utbe b. Gazvân'ın Râşid Halifeler döneminde gerçekleştirdiği fetihlerin yanı sıra Basra şehrinin kuruluşundaki rolü üzerinde durulmaktadır.

“Utbe b. Gazvân'ın Hayatı ve Faaliyetleri” adlı tezimize kaynaklık teşkil eden eserleri, ensâb ve tabakât, siyer ve megâzî, târîh ve coğrafya kitapları olarak sınıflandırmak mümkündür.

Utbe b. Gazvân'ın kabilesi ve nesebi hakkında bilgi verirken İbnü'l-Kelbî'nin (öl. 204/819) *Cemheretü'n-neseb*,¹ İbn Hazm'ın (öl. 456/1064) *Cemheretü ensâbi'l-'Arab*,² Sem'ânî'nin (öl. 562/1166) *el-Ensâb*³ ve Ebü'l-Haccâc el-Eş'arî'nin (öl. 600/1203) *et-Ta'rif bi'l-ensâb*⁴ adlı eserlerinden olabildiğince yararlanmaya çalıştık.

¹ İbnü'l-Kelbî, Ebü'l-Münzir Hişâm b. Muhammed b. Sâib b. Bîşr, *Cemheretü'n-neseb li İbnü'l-Kelbî*, thk. Hasan Naci (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1986).

² İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saïd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn, *Cemheretü'l-ensâbi'l-'Arab* (Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 1962).

³ Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr, *el-Ensâb* (Haydarâbâd: Dâiretü'l-Ma'ârifî'l-Osmâniyye, 1382/1962).

⁴ Ebü'l-Haccâc el-Eş'arî, Ahmed b. Muhammed b. İbrahim Şihâbüddîn eş-Şâfiî, *Kitâbü't-Ta'rif bi'l-ensâb ve't-Tenvihi bi Zevi'l-Ahsab* (y.y.: b.y., ts.).

Utbe b. Gazvân'ın nesebi ve aile fertleri hakkında detaylı bilgi verirken Belâzürî'nin (öl. 279/892) *Ensâbü'l-eşraf*⁵ adlı eserinden çalışmamız süresince yararlandık. Belâzürî'nin bu eseri, Utbe b. Gazvân'ın nesebi hakkında bilgi vermesinin yanı sıra eşi Ezde bint el-Hâris b. Kelede, oğulları Gazvân ve Abdullah ile kız kardeşi Hudeyrâ hakkında da bilgiler içermektedir. Bu nedenle Utbe'nin ailesini araştırırken Belâzürî'nin bu eserinden çokça yararlandık. Ayrıca bu kitap, neseb kitabı olmakla birlikte tarihi bilgileri içermesi nedeniyle de sıklıkla müracaat etmemizi gerektirmiştir.

Tabakât kitaplarından İbn Sa'd'ın (öl. 230/845) *eş-Tabakâtü'l-kübrâ*'sından⁶ önemli ölçüde yararlandık. Özellikle çalışmamızın birinci bölümde Utbe'nin nesebi, vefâtı ve oğlu Abdullah; ikinci bölümünde Utbe'nin Müslüman oluşu ve yaşadığı zorluklar, Habeşistan'a hicreti, Medine dönemi faaliyetleri; üçüncü bölümde ise Utbe'nin Basra'ya hareketi ve Basra'nın kuruluşundaki rolü ile ilgili önemli bilgilerin elde edilmesinde İbn Sa'd'ın *eş-Tabakâtü'l-kübrâ* adlı eseri bize büyük katkı sağladı.

İbnü'l-Esîr'in (öl. 630/1233) *Üsdü'l-gâbe fî ma'rifeti's-şahâbe*'sinden⁷ Utbe b. Gazvân'ın nesebi, künyesi, oğulları, Habeşistan'a hicreti esnasındaki yaşı, Medine'ye hicreti, Basra'nın kuruluşundaki rolü ile ilgili bilgilere ulaştık. Zehebî'nin (öl. 748/1347) *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*'sından,⁸ Utbe'nin ölüm tarihi ile ilgili olarak farklı rivayetlere, Utbe'nin ölüm nedeni ve ölüm tarihi ile ilgili bilgilere ulaştık. İbn Hacer'in (öl. 852/1449) *el-İşâbe fî temyîzi's-şahâbe*,⁹ Utbe'nin eşi Ezde bint el-Hârise'nin ailesi ile ilgili bilgilere ulaşmamızda bize önemli katkı sağladı. Halîfe b. Hayyât'ın *Tabakâtü'r-ruvât*'ı¹⁰ ise Basra'da inşa edilen Basra Câmii'nin etrafına ilk yerleşen kimselerin tespitinde yararlandığımız tabakât türü eserlerdendir.

⁵ Belâzürî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd, *Ensâbü'l-eşraf*, thk. Süheyl Zekkâr- Riyad ez-Ziriklî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996).

⁶ İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' b. el-Katib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî, *eş-Tabakâtü'l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkadir Ata (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990).

⁷ İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *Üsdü'l-gâbe fî ma'rifeti's-şahâbe*, thk. Ali Muhammed Muavvad-Âdil Ahmed Abdülmevcud (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994).

⁸ Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî et-Türkmânî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985).

⁹ İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed, *el-İşâbe fî temyîzi's-şahâbe* thk. Âdil Ahmed Abdülmevcud - Ali Muhammed Muavvad (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995).

¹⁰ Halîfe b. Hayyât, Ebû Amr Halîfe b. Hayyât b. Halîfe eş-Şeybânî el-Basrî, *Kitâbü't-Tabakât/Tabakâtü'r-ruvât*, thk. Ekrem Ziya 'Umerî (Riyad: Dâru't-Tîbe, 1982).

Yaptığımız tabakât türü eser incelemelerinde, Utbe b. Gazvân ile ilgili benzer bilgilere ulaştığımız gibi farklı bilgilere de ulaştık. Bu farklı bilgileri de tez içerisinde yer vermeye özen gösterdik.

İbn Abdülber'in (öl. 463/1071) *el-İstî'âb*¹¹ adlı biyografi eserinden Utbe b. Gazvân'ın Müslüman oluşu, ölümü ve kız kardeşi Münve bint. Gazvân ile ilgili bilgileri elde etmeye çalıştık.

Çalışmamızda başvurduğumuz kaynaklardan biri de siyer ve megâzî türü eserlerdir. Bu bağlamda ilk olarak Siyer kaynaklarının öncülü olarak zikredilen İbn İshak'ın (öl.151/768) *Sîretü İbn İshâk (Kitâbü'l-Megâzî)*¹² adlı eserinden Utbe b. Gazvân'ın Habeşistan hicreti ve Hz. Peygamber döneminde katıldığı seriyye ve gazveleri ele alırken faydalandık.

Vâkıdî'nin (öl. 207/822) *Kitâbü'l-Megâzî*¹³ adlı eserinden Hz. Peygamber döneminde Utbe b. Gazvân'ın katıldığı askeri faaliyetleri ele alırken önemli ölçüde faydalandık. Bu eser, Hz. Peygamberin gazve ve seriyyeleri hakkında önemli bilgileri ihtiva etmekle beraber, Utbe b. Gazvân'ın katıldığı seriyyeler hakkında da kayda değer bilgiler içermektedir.

İlk dönem siyer kaynakları arasında yer alan İbn Hişâm'ın (öl. 218/833) *es-Sîretü'n-nebeviyye*¹⁴ adlı eserinden Utbe b. Gazvân'ın nesebi, Müslüman oluşu, Habeşistan'a hicreti, Medine'ye hicreti ve katıldığı seriyyeler ile ilgili bilgileri elde etme hususunda önemli ölçüde yararlandık. Siyer alanında kullandığımız eserlerden bir diğeri de Süheylî'nin (öl. 581/1185) *er-Ravzü'l-ünûf*¹⁵ adlı eseridir. Bu eserden Utbe'nin Medine de geçici olarak kaldığı ev hakkında bilgi verirken yararlandık. Ayrıca Şemseddin Şâmî'nin (öl. 942/1536) *Sübülü'l-hüdâ ve'r-*

¹¹ İbn Abdülber, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî, *el-İstî'âb fî ma'rifeti'l-aşhâb*, thk. Ali Muhammed el-Bicavî (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1992).

¹² İbn İshak, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Yesâr b. Hıyâr el-Muttalibî el-Kureşî el-Medenî, *Sîretü İbn İshâk*, thk. Süheyl Zekkâr (Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 1978).

¹³ Vâkıdî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkıd el-Vâkıdî el-Eslemî el-Medenî, *Kitâbü'l-Megâzî*, thk. Marsden Jones (Beyrut: Dâru'l-a'lemî, 1989).

¹⁴ İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî el-Meâfirî el-Basrî el-Mısırî, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, thk. Mustafa Sakka-İbrâhîm el-Ebyâr-Abdülhâfiz eş-Şelbî (Kahire: Şirketü Matbaatü Mustafa el-Bâbî, 1955).

¹⁵ Süheylî, Ebû'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillâh b. Ahmed el-Has 'amî es-Süheylî el-Mâlekî, *er-Ravzü'l-ünûf*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.).

*reşâd*¹⁶ adlı eserinden çalışmamızda yararlanmaya özen gösterdik. Bu eser, Hz. Muhammed'in siyer ve megâzîsi hakkında en kapsamlı bilgi veren eserler arasında zikredilmektedir. Yine Makrîzî'nin (öl. 845/1442) kaleme aldığı *İmtâ'u'l-esmâ' bimâ li'r-resûl mine'l-ebnâ'i (enbâ'i) ve'l-aḥvâl ve'l-ḥafede ve'l-metâ'* sından¹⁷ Utbe b. Gazvân'ın Müslüman olduktan sonra Mekke'de maruz kaldığı baskılar ile ilgili bilgileri elde etmede yararlanmaya gayret gösterdik. Bu eser, Hz. Peygamberin hayatı, gazveleri ve örnek ahlakını geniş bir şekilde ele almaktadır.

Konumuzla alakalı olarak yararlandığımız kaynaklardan biri de genel tarih kitaplarıdır. Bu bağlamda, Halîfe b. Hayyât'ın (öl. 245/860) *et-Târîh*¹⁸ adlı eserinden Utbe b. Gazvân'ın Medine'ye hicreti ve Basra şehrinin kuruluşundaki rolü hakkında bilgi verirken fazlasıyla yararlanmaya özen gösterdik. Bu eser hacmi bakımından diğer tarih kitaplarına nazaran küçük olsa da içerdiği önemli bilgiler bakımından kayda değerdir. Yine Muhammed b. Habîb'in (öl. 245/859) *el-Muḥabber*'inden¹⁹ Utbe'nin Medine dönemi faaliyetleri hakkında bilgi verirken yararlandık. İbn Kuteybe'nin (öl. 276/889) *el-Ma'ârif*'inden ise Utbe'nin Habeşistan hicreti ve eşi Ezde bint el-Hârîs hakkında bilgi verirken yararlandık.²⁰ Ayrıca, Dîneverî'nin (öl. 282/895) *el-Aḥbârü't-tıvâl*'inden,²¹ Utbe b. Gâzvan'ın Irak'a gönderiliş sürecini ve Basra'da gerçekleştirdiği fetihleri kaleme alırken yararlandık.

Taberî'nin (öl. 310/922) *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*²² adlı eserinden, Utbe b. Gazvân'ın Medine'ye hicretini, Hz. Peygamber dönemi katıldığı savaşları, Hz.

¹⁶ Şâmî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf es-Sâlihî eş-Şâmî eş-Şâfî, *Sübülü'l-hüdâ ve'r-reşâd*, thk. Adil Ahmed Abdulmevcud-Ali Muhammed Muavviz (Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993).

¹⁷ Makrîzî, Ebû Muhammed (Ebü'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed, *İmtâ'u'l-esmâ' bimâ li'r-resûl mine'l-ebnâ'i (enbâ'i) ve'l-aḥvâl ve'l-ḥafede ve'l-metâ'*, thk. Muhammed Abdülhamid en-Nümeysi (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1420/1999).

¹⁸ Halîfe b. Hayyât, Ebû Amr Halîfe b. Hayyât b. Halîfe eş-Şeybânî el-Basrî, *et-Târîh*, thk. Ekrem Ziya Ömerî (Dimeşk: Dâru'l-Kalem, Müessesetü'r-Risâle, 1397).

¹⁹ Muhammed b. Habîb, Ebû Ca'fer Muhammed b. Habîb b. Ümeyye b. Amr el-Hâşimî, *el-Muḥabber*, nşr. İlse Lichtenstädt (Beyrut: Dâru'l-Âfâkü'l-Cedîde, ts.).

²⁰ İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *el-Ma'ârif*, thk. Servet Ukkâşe (Kahire: Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-Amme li'l-Kitab, 1992).

²¹ Dîneverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd b. Venend, *el-Aḥbârü't-tıvâl*, thk. Abdulmun'im Âmir (Kahire: Vizâretü's-Sekâfe ve'l-İrşâdi'l-Kavmi, 1960).

²² Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezid el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim (Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 1407).

Ömer döneminde Irak'a gönderiliş sürecini ve Basra'da gerçekleştirdiği fetihleri kaleme alırken yararlandık. Taberî, kendisinden önceki dönemlerde meydana gelmiş pek çok tarihi vâkıâyı eserinde rivayetleri de zikrederek kayda almıştır. Belâzürî'nin *Fütûhu'l-büldân*'ından ²³ Utbe'nin Hz. Ömer döneminde gerçekleştirdiği fetihleri ve Basra şehrinin kuruluşundaki rolü hakkında bilgi verirken yararlanmaya özen gösterdik. İbnü'l-Esîr'in *el-Kâmil fi't-târîh*²⁴ ve İbn Kesîr'in (öl. 774/1373) *el-Bidâye ve'n-nihâye*²⁵ adlı eserlerinden Utbe'nin Müslüman oluşu ve müşriklerin baskısına mâruz kalışı, Habeşistan'a hicreti, Abdullah b. Cahş seriyyesine katılması, Hz. Ömer dönemi faaliyetleri ve Basra'nın kuruluşundaki rolü hakkında bilgi edinirken fazlasıyla yararlanmaya özen gösterdik.

Araştırmamız esnasında yararlandığımız kitaplardan biri de coğrafya kitaplarıdır. Bu bağlamda ilk olarak Yâkût el-Hamevî'nin (öl. 626/967) *Mu'cemü'l-büldân*'ından Utbe'nin Hz. Ömer dönemi fetihleri ve Basra'nın coğrafi konumu ²⁶ hakkında bilgi edinirken yararlandık. Ebü'l-Fidâ'nın (öl. 732/1331) *Takvîmü'l-büldân*'ından ise Basra'nın coğrafi konumu hakkında bilgi edinirken yararlanmaya özen gösterdik.

Araştırmamızda bazı modern çalışmalardan da istifade ettik. Bu çalışmalar dan Erdinç Ahatlı'nın "Utbe b. Gazvân" başlıklı DİA maddesi, Mehmet Usluer'in "Basra Şehrinin Kurucusu Utbe b. Gazvân'ın Hayatı ve Faaliyetleri" adlı makalesi, Eyüp Tanrıverdi'nin "Cahiliye Dönemi Arap Tabibi el-Hâris b. Kelede" isimli makalesi, Âdil İsmâîl tarafından yazılmış olan "Utbe b. Gazvân ve İncâzâtühü'l-'Askeriyye ve'l-İmrâniyye" konulu makalesi, Mehmet Usluer'in *Basra: Kuruluşundan Emevîlerin Sonuna Kadar Toplumsal Yapı* başlıklı kitabı ve M. Yusuf Kandehlevî'nin *Hayâtu's-Sahabe*'si başvuru kaynaklar arasında yer almaktadır.

²³ Belâzürî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd, *Fütûhu'l-büldân* (Beyrut: Dâr ve Mektebetü'l-Hilal, 1988).

²⁴ İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmûrî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabi, 1997).

²⁵ İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbüddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımeşkî eş-Şâfiî, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Ali Şîrî (Dâru'l- İhyâi't-Türâsi'l-Arabi, 1988).

²⁶ Yâkût el-Hamevî, Ebü Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî, *Mu'cemü'l-büldân*, (Beyrut: Dâru Sâdir, 1995).

BİRİNCİ BÖLÜM

1. UTBE B. GAZVÂN'IN NESEBİ VE HAYATI

1.1 Doğumu

Utbe b. Gazvân'ın doğumu ile ilgili kaynaklarda herhangi bir bilgi bulamamakla birlikte, onun kırk yaşında Medine'ye hicret ettiği bilgisi kaynaklarımızda mevcuttur.²⁷ Yine başka bir kaynakta onun kırk yaşında iken Habeşistana gittiği,²⁸ elli yedi yaşında da vefat ettiği bilgisi kaynaklarda mevcuttur.²⁹

Yukarıda zikredilen bilgileri değerlendirerek Utbe'nin doğum tarihi hakkında fikir sahibi olmaya çalışacağız. Örneğin ilk zikredilen bilgiye göre Utbe, kırk yaşında iken Medine'ye hicret etmiştir. Bu bilgiyi esas alırsak Utbe'nin doğum tarihi MS. 583 yılı olmalıdır.

Yine Utbe'nin Habeşistan'a kırk yaşında iken hicret ettiği ile ilgili kaynaklarda bilgiler mevcuttur. Bu bilgileri esas alırsak Utbe'nin doğum tarihi MS. 576 yılı olmalıdır.

Ayrıca pek çok kaynak da Utbe b. Gazvân'ın hicrî 17. yılda ve elli yedi yaşında öldüğü bilgisi mevcuttur. Bu bilgileri esas alırsak Utbe'nin doğum tarihi MS. 582 yılı olmaktadır.

Yukarıda Utbe b. Gazvân'ın doğum tarihi ile ilgili olarak üç farklı olasılığı zikrettik. Her ne kadar Utbe'nin doğum tarihi hakkında farklı tarihler üzerinde durulmuş olsa da onun hicrî 17. yılda, elli yedi yaşında öldüğü ile ilgili bilgiler pek çok kaynakta mevcuttur. Ayrıca İbn Sa'd'ın verdiği bilgilerin dönemin kaynakları arasında daha dikkate alınan bir karektere sahip olduğu da aşîkârdır. İbn Sa'd'ın, Utbe'nin Medine'ye kırk yaşında göç ettiği ile ilgili verdiği bilgiyi de esas alacak olursak Utbe'nin doğum tarihinin MS. 582-583 yılları arasında olduğu sonucuna varılabilir.

²⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/497.

²⁸ İbn Abdülber, *el-İstî'âb*, 1/1026; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 3/558.

²⁹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/73; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 1/306.

1.2 Ailesi

1.2.1 Babası ve Annesi

Utbe'nin babasının adı Gazvân'dır. Gazvân hakkında, ilk dönem kaynaklarda, onun Mekke'nin ileri gelenlerinden Ebû Süfya'nın kız kardeşi Fâhite es-Suğrâ ile evlendiği³⁰ ve ailesi ile birlikte Mekke'ye Nevfel b. Abdümenâfoğullarının anlaşılmalı olarak yerleştiği³¹ bilgisi dışında herhangi bir malumat bulunmamaktadır.

Kaynaklar Utbe b. Gazvân'ın annesinin kim olduğu hakkında doğrudan bilgi vermezken, Utbe'nin kız kardeşi Fâhite'nin annesinin Fâhite es-Suğrâ olduğunu zikrederler. Bu bilgidan yola çıkarak Utbe b. Gazvân'ın annesinin adının Fâhite es-Suğrâ olduğunu söylemek mümkündür.³²

1.2.2 Kız Kardeşleri

Utbe b. Gazvân'ın pek çok kız kardeşi bulunmaktadır. Kız kardeşlerinden ilkinin adı Büsre bint Gazvân'dır. Kaynaklar Büsre'nin Ebû Hureyre ile evlendiğinden bahseder. Şöyle ki Ebû Hureyre, Hz. Muhammed döneminde Büsre'nin yanında çalışan bir işçiydi. Mervân b. Hakem'in Medine valiliği döneminde ise Büsre, Ebû Hureyre ile evlenmiştir.³³

Utbe b. Gazvân'ın kız kardeşlerinden birisi de Münye bint Gazvân'dır. Bazı kaynaklarda bu ismin Utbe b. Gazvân'ın halası olduğuna dair bilgiler de mevcuttur.³⁴

Münye'nin Ya'lâ b. Ümeyye (öl. 60/679-80) adında bir oğlu vardır. Ya'lâ annesi cihetinden dayısı Utbe b. Gazvân'ın yeğenidir ve bazen kaynaklarda Ya'lâ b. Münye olarak zikredilir. Bu kişi sahabilerin meşhurlarındandır. Ya'lâ, Mekke'nin fethinde müslüman olmuş ve Hz. Osman döneminde Yemen valiliği görevini üstlenmiştir. Hz. Osman, Medine'deki evinde muhasara altındayken Hz. Osman'ı kurtarmak üzere yola çıksa da yetişememiş, Hz. Osman şehit edilmişti. Ya'lâ, daha sonraki süreçte Hz. Ali taraftarı olmuştu.³⁵

³⁰ Makrîzî, *İmtâ'u'l-esmâ'*, 6/257.

³¹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 6/521; Belâzürî, *Ensâb*, 13/297; İbn Abdülber, *el-İstî'âb*, 3/1026; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 3/558.

³² Makrîzî, *İmtâ'u'l-esmâ'*, 6/257.

³³ İbn Hacer, *el-İşâbe*, 8/52.

³⁴ İbn Abdülber, *el-İstî'âb*, 4/1585.

³⁵ İbn Abdülber, *el-İstî'âb*, 4/1585; Halit Özkan, "Ya'lâ b. Ümeyye" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/ 297-298.

Utbe b. Gazvân'ın diğer bir kız kardeşi ise Fâhite bint. Gazvân'dır. Kendisi Medine'ye hicret eden muhâcir kadınlardandır. Fâhite, Hz. Osman'ın eşlerinden biriydi ve Abdullah adında bir oğlu vardı.³⁶

Utbe b. Gazvân'ın Hudeyrâ adında bir kız kardeşi daha vardır. Hudeyrâ'nın Mucâşî' b. Mes'ûd³⁷ (öl. 36/656) ile evlendiği bilgisi kaynaklarda mevcuttur. Yine Hudeyrâ'nın Basra'da evini döşemelerle kaplayan ilk kişi olduğu, bunu duyan Hz. Ömer'in döşemelerin derhal kaldırılması emrini vererek döşemeleri kaldırttığı bilgisi kaynaklarda yer almaktadır.³⁸

1.2.3 Eşi

Utbe b. Gazvân'ın eşinin adı Ezde bint el-Hâris b. Kelede'dir. Ezde bint el-Hâris'in, Erde bint el-Hâris b. Kelede adında bir kız kardeşinin olduğu bazı kaynaklarda zikredilmektedir.³⁹ Ayrıca tarihçi Ömer b. Şebbe'nin (öl. 262/876) el- Medânî'den (öl. 228/843) naklettiği bir rivayette Ezde'nin ismi Safiye bint el-Hâris b. el-Kelede (öl. 13/634) olarak geçmektedir.⁴⁰ Ezde'nin babası Hâris b. el-Kelede Sakîf kabilesine mensuptur.⁴¹ Ancak bazı kaynaklar, Hâris'in çocuğunun dünyaya gelmediğini, dolayısı ile Ezde'nin onun kızı olmadığını söylerler.⁴² Bazı kaynaklar ise Hâris'in tek çocuğunun Nâfi olduğunu, diğerlerinin ise onun çocuğu olmadığını ifade ederler.⁴³

Ezde bint el-Hâris, Basra valisi olan Utbe b. Gazvân ile evlenmiştir. Hz. Ömer, Utbe b. Gazvân'ı Basra'ya emir tayin ettiği zaman eşi Ezde bint el-Hâris'de onunla beraber Basra'ya gelmişti. Basra'ya, kardeşleri Ziyâd b. Ebîh (öl. 53/673), Ebû Bekre ve Nâfi'yi de beraberinde götürdü.⁴⁴

Utbe b. Gazvân, Fırat şehrinin yöneticisi ile savaş yaptığı esnada eşi Ezde de yanında bulunmaktaydı. Ezde, savaş esnasında Müslümanlara düşmana karşı cesur bir şekilde savaşmaları tavsiyesinde bulunuyor, Müslüman askerlere "Düşmana karşı savaşın ve bizi sünnetsizlere karşı terketmeyin. Eğer düşman sizi

³⁶ Zübeyrî, Ebû Abdillâh Mus'ab b. Abdillâh b. Mus'ab, *Kitâbü Nesebi Kureyş*, nşr. E. Lévi-Provençal (Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 1982), 104.

³⁷ Mucâşî' b. Mes'ûd b. Sa'le b. Vahb b. Aîz es-Sülemî'dir. Mucâşî', Peygamberimizden hadis rivayetinde bulunmuştur. Ardından Basra'ya taşınmış, burada pek çok fetih hareketlerine katılmıştır. Mucâşî', Cemel vakası esnasında şehid edilmiştir. bk. Dîneverî, *el-Ahbârü't-tıvâl*, 119; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 5/55; 2.44; Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 3/595.

³⁸ Belâzürî, *Ensâb*, 13/299.

³⁹ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 3/597.

⁴⁰ İbn Hacer, *el-İşâbe*, 8/10.

⁴¹ İbn Hazm, *Cemheretü'l-ensâbi'l-'Arab*, 268.

⁴² İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, 288.

⁴³ Belâzürî, *Ensâb*, 13/438.

⁴⁴ İbn Hacer, *el-İşâbe*, 8/10; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 1/ 432.

yenerse bizim ırzımız tehlikeye girer.” diye bağıarak onları cesaretlendirmeye çalışmıştı. Bu savaşta Müslüman askerlerin galip gelmesinde büyük bir pay sahibi olan Ezde, iyi bir hatip ve cesur bir kadındı.⁴⁵

Ezde’nin babası Hâris b. el-Kelede, Araplar arasında “Tabîbü’l-Arab”, “Tabîbü’l-Arab fî zamânihi” veya “Hâkimü’l-Arab” gibi lakaplarla anılan,⁴⁶ Sakif kabilesine mensup bir kimseydi.⁴⁷ O, Cündişâpur’da tıp eğitimi aldıktan bir müddet sonra da tıp alanında önemli bir konuma ulaştı. Eğitimin ardından Fars diyarında tabiplik yapmaya başlayan Hâris b. el-Kele’de, pek çok devlet adamını tedavi ederek insanlar arasında itibar sahibi oldu. Bu sayede servet ve itibar sahibi olan Hâris’in namı bir müddet sonra pek çok yere ulaştı.⁴⁸

Tıp alanındaki yetkinliği hakkında bilgi verdiğimiz Hâris b. Kelede, karın hastalığına tutulan Ebû Abdullah b. el-Kelvâ’yı, Taif’te tedavi etti. Ebû Abdullah b. el-Kelvâ da Hâris’in bu tedavisinden memnun olacak ki yanında getirdiği cariyesi Sümeyye’yi bir hediye olarak ona verdi. Bu bilgiyi rivayet eden Belâzürî, Hâris’in tedavi ettiği kişinin Übülle dihkani olduğu, Hâris’in Übülle’ye gidip Dihkani tedavi ettikten sonra Sümeyye’yi hediye olarak aldığı ile ilgili farklı rivayeti de ayrıca nakleder.⁴⁹

İbnü’l-Esîr, Hâris’in, Hz. Muhammed tarafından, hastalanan Sa’d b. Ebû Vakkas’ın tedavi edilmesi için görevlendirildiği, ayrıca Ebû Bekre’nin onun evlatlığı olduğu bilgisine yer verir.⁵⁰

Ziriklî (öl. 1976) ise Haris’in İslam öncesi dönemde yaşadığını ve Müslüman olup olmadığının tam olarak bilinmediğini bu hususta ihtilaf olduğunu ifade eder.⁵¹

1.2.4 Çocukları

Utbe b. Gazvân’ın kaynaklarda ismi geçen pek çok çocuğu bulunmaktadır. Bunları şu şekilde sıralamak mümkündür

1. Gazvân, Utbe’nin oğludur. Bazı kaynaklar, Utbe b. Gazvân’ın

⁴⁵ Taberî, *Târîhu’l-ümem ve’l-mülûk*, 3/596; Yâkût el-Hamevî, *Mu’cem*, 1/432.

⁴⁶ İbn Cülcül, Ebû Dâvûd Süleyman b. Hassan b. Cülcül el-Endelüsî, *Tabâkâtü’l-eṭṭibâ’*, nşr. Fuad Seyyîd (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1985), 162; İbnü’l-Kıftî, Ebû’l-Hasen Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf b. İbrâhîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî, *İḥbârü’l-’ulemâ’ bi-aḥbâri’l-ḥükemâ’*, thk. İbrahim Şemsüddîn (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2005), 125; Eyüp Tanrıverdi, “Cahiliye Dönemi Arap Tabibi Hâris b. Kelede”, *Şarkıyat Mecmuası* 2/27 (2015), 20.

⁴⁷ Cevâd Ali, *el-Mufaṣṣal fî târîhi’l-’Arab ḳable’l-İslâm* (Beyrut: Dârü’s-Sâkî, 2001), 7/154; Tanrıverdi, “Hâris b. Kelede”, 21.

⁴⁸ İbnü’l-Kıftî, *İḥbârü’l-’ulemâ’*, 125; Cevâd Ali, *el-Mufaṣṣal*, 16/15.

⁴⁹ Belâzürî, *Ensâb*, 1/48.

⁵⁰ İbnü’l-Esîr, *Üsdü’l-gâbe*, 6/35.

⁵¹ Hayreddin ez-Ziriklî, *el-A’lâm* (y.y; Dâru’l-İlmi li’l-Melâyîn, 2002), 2/157.

“Ebü'l-Gazvân” diye anıldığı bilgisini vermektedir.⁵²

Meşhur hadisçilerden Dârekutnî (öl. 385/995), Ömer b. Fadl adlı tâbiînin hadis rivayet ettiği kişiler arasında Gazvân'ın da olduğu bilgisini verir.⁵³ Bu bilgi bize Gazvân'ın hadis ravileri tarafından güvenilen ve kendisinden hadis rivayet edilen bir kişiliğe sahip olduğunu göstermektedir.

2. Abdullah, Utbe b. Gazvân'ın Abdullah adında bir çocuğunun da olduğu bilgisi kaynaklarda mevcuttur. Hatta bazı kaynaklar, Utbe'yi “Ebû Abdullah” lakabıyla da anmaktadır.⁵⁴

Abdullah'ın İbrahim ve Cübeyr adında iki oğlu bulunmaktadır.⁵⁵ Abdullah, Harre'de şehit edilmiştir.⁵⁶

3. İbrahim, Utbe b. Gazvân'ın İbrahim adında bir oğlunun olduğu bilgisine kaynaklarda zikredilen hadislerin rivayet zincirinden ulaşmaktayız. Kaynaklarda zikredilen hadis râvi zinciri şu şekildedir: Abdullah b. Muhammed<Ebû Bekir b. Ebî Âsım<Abdülmelik b. Beşir es-Sâmî<Ömer b. Ebû Hafs<Utbe b. İbrâhîm b. Utbe b. Gazvân<İbrâhîm b. Utbe b. Gazvân<Utbe b. Gazvân.⁵⁷

Yukarıda zikredilen ravi zinciri hariç Utbe'nin oğlu İbrahim hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

1.3 Kabilesi ve Nesebi

Kabilenin soyu Hasafe b. Kays Aylân kolu üzerinden Mudâr'a dayanmaktadır. Mâzinoğulları kabilesinin atası Mâzin, Hevâzin ve Süleym'le kardeş olduğundan⁵⁸ adı geçenlerle yakın akrabalığı mevcuttur. Mâzinoğullarının nesebi ise Mâzin b. Mansûr b. İkrime b. Hasafe şeklindedir. Mâzin b. Mansûr b. İkrime b. Hasafe'nin beş oğlu bulunmaktaydı. Bunlar Hâris b. Mâzin, Mâlik b. Mâzin, İmran b. Mâzin, Adiy b. Mâzin ve Abd b. Mâzin'dir. Hâris b. Mâzin'in ise dört çocuğu bulunmaktaydı. Bunlar Avf b. Hâris, Hizam b. Hâris, Rebîa b. Hâris

⁵² Belâzürî, *Ensâb*, 13/297; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 3/558.

⁵³ Dârekutnî, Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed, *el-Mü'telif ve'l-muhtelif* (Beyrut: Dâru'l-Garb'il-İslâmî, 1986), 4/745

⁵⁴ Belâzürî, *Ensâb*, 13/297; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/497; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 1/304.

⁵⁵ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/ 72.

⁵⁶ İbn Sa'd, *Tabakât*, 5/135.

⁵⁷ İbn Ebû Âsım, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. ed-Dehhâk b. Mahled eş-Şeybânî, *el-Âhâd ve'l-meşânî*,

thk. Bâsim Faysal Ahmed el-Cevâbire (Riyad: Dâru'l-Râye, 1991), 1/232; Buharî, *Târîhu'l-Kebir*, 6/527.

⁵⁸ İbn Hazm, *Cemheretü'l-ensâbi'l-'Arab*, 260.

ve Hâmiye b. Hâris'dir. Utbe b. Gazvân, Hâris b. Mâzin'in oğullarından Avf'ın soyundan gelmektedir. Mâzinoğulları, İslam öncesi dönemde Taif ve çevresinde yaşamıştır. Dolayısı ile Hicaz bölgesinde yaşayan küçük Arap kabilelerindendir.

59

Mâzin kelimesi bulut, beyaz karınca ve cömert kişi anlamlarını ihtiva etmektedir ⁶⁰ ve bu ismin, Temim, Kays, Yemen, Râbîa kabilelerinde kullanıldığından kaynaklar bahsetmektedir. Ayrıca Mâzin isminin yetmiş farklı yerde geçtiği bilgisi yine kaynaklarda mevcuttur. ⁶¹

Mâzinoğulları kabilesine mensup olan Utbe b. Gazvân, Abdullah b. Busr, Atiyye b. Busr, Sammâ bint. Busr, ünlü şair el-Â'sâ ⁶² ve Sehm b. Mâzin kolundan gelen Zâlim b. Cüzeyme b. Yerbû' b. Mâzinî, bu kabilenin günümüze kadar ulaşmış en meşhur isimleridir. ⁶³ Diğer taraftan Utbe b. Gazvân bazı rivayetlerde Benî Süleym'den gösterilmektedir. ⁶⁴

Horasan ve civarında hüküm süren el-Utbîler, Utbe b. Gazvân'ın soyundan olup Mâzinoğullarına mensuptur. Mâzinoğulları ise akrabaları olan Havâzin ve Süleymoğullarına göre daha küçük ve daha vasat bir kabiledir. ⁶⁵

Mâzinoğulları, Taif ve civarında yaşamakta iken Utbe'nin babası Gazvân, ailesi ile birlikte kabilesini terkederek Mekke'ye yerleşmiştir. Gazvân'ın yaşadığı yeri terkedip niçin Mekke'ye yerleştiği ile ilgili olarak kaynaklarda kesin bir bilgi yoktur. Ancak bu husus ile ilgili olarak yaptığımız araştırmalarda üç ihtimal üzerinde durulması uygun olacaktır. Bunlardan ilki, Utbe'nin babası Gazvân, Mekke'de yaşayan Nevfel b. Abdümenâfoğullarının kızıyla evlenmişti. Bu evlilik bağından oluşan akrabalık nedeni ile Nevfel b. Abdümenâfoğullarının anlaşmalısı

⁵⁹ İbnü'l-Kelbî, *Cemheretü'n-neseb*, 394.

⁶⁰ Ebü'l-Haccâc, *et-Ta'rif bi'l-ensâb*, 12.

⁶¹ Ebü'l-Haccâc, *et-Ta'rif bi'l-ensâb*, 12; Giorgio Levi Della Vida "Mâzin", *Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1977), 7/ 427-428.

⁶² Sem'ânî, *el-Ensâb*, 12/25.

⁶³ Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî, *el-Mukteḍab min Kitâbi Cemhereti'n-neseb*, thk. Nâcî Hasan (Beyrut: Dâru'l-Arabiyye li'l-Mevsû'ât, 1987), 165.

⁶⁴ Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, thk. Beşşâr Avvâd, Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1985), 1/498.

⁶⁵ İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadremî el-Mağribî et-Tûnisî, *Mukaddime* (Beyrut: Dâru'l- Fikr, 1988), 2/367.

olarak Mekke'ye yerleşmiş olma ihtimali vardır. Çünkü Nevfel b. Abdümenâfoğulları, Utbe b. Gazvân için “Kız kardeşimizin oğlu” demektedir.⁶⁶

Mâzinoğulları ile akrabaları Süleymoğulları arasında Zâtü'r-Ramram adında bir savaşın olduğu ve bu savaşı Mâzinoğullarının kazandığı bilgisi tarihi kaynaklarda mevcuttur.⁶⁷ Adını zikrettiğimiz savaşın bazı kaynaklarda Yevmü'd-Desîne savaşı olduğu bilgisi mevcuttur.⁶⁸ Her ne kadar Mâzinoğulları yapılan bu savaşı kazansa da bulundukları bölgede huzurlarının kalmaması ve Süleymoğulları ile husûmetin cereyan etmesi nedeniyle, Gazvân Mekke şehrine Nevfel b. Abdümenâfoğullarının anlaşmalısı olarak yerleşmiş olabilir.

Utbe b. Gazvân, Abdülmuttalib'in amcası Nevfel'in annesi Vâkide ile aynı soydan gelmektedir. Bundan dolayı Hâşimîlerle akrabalık bağı bulunmaktadır.⁶⁹ Babası Gazvân'ın Nevfeloğulları ile anlaşma yaparak Mekke'ye yerleşmesi yukarıda bahsedilen sıhrî akrabalıktan kaynaklanmış olma ihtimali yüksektir.

Utbe b. Gazvân'ın nesebi ile ilgili olarak kaynaklarda farklı rivayetler bulunmaktadır. Bu rivayetleri ayrı ayrı ele alarak Utbe b. Gazvân'ın nesebi hakkında bilgi vermeye çalışacağız.

1. İbnü'l-Kelbî'nin *Cemheretü'n-Neseb*'in de Utbe b. Gazvân'ın nesebi şu şekilde verilmektedir:

Utbe b. Gazvân b. Câbir b. Nesib b. Vehib b. Zeyd b. Mâlik b. Abd b. Avf b. el-Hâris b. Mâzin b. Mansûr.⁷⁰

2. İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye* adlı eserinde Utbe b. Gazvân'ın nesebini şu şekilde zikretmektedir:

Utbe b. Gazvân b. Câbir b. Vehb b. Nüseyb b. Mâlik b. Hâris b. Mâzin b. Mansûr b. İkrime.⁷¹

İkinci rivayeti ilk rivayetten ayıran en önemli husus, Utbe'nin nesebi hakkında bilgi verilirken rivayet zincirinde Zeyd, Abd, Nesib ve Avf'ın adlarının zikredilmeyerek İkrime isminin zikredilmesidir.

⁶⁶ Ebû Nuaym el-İsfahânî, Ahmed b. Abdillâh b. İshâk el-İsfahânî, *Ma'rifetü's-Şahâbe*, thk. Âdil b. Yûsuf el-Azzâzî (Riyad: Dâru'l-Vatan, 1998), 4/129.

⁶⁷ Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü Kabâilü'l-Arab* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1994), 2/ 544.

⁶⁸ Meydânî, Ebû'l-Fadl Ahmed b. Muhammed İbrahim, *Mu'cemü'l-Emsâl*, thk. Muhammed Muhiddin Abdülhamid (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.), 2/439.

⁶⁹ Willy Hartner, “Utbe b. Gazvân” *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1986), 13/81.

⁷⁰ İbnü'l-Kelbî, *Cemheretü'n-Neseb*, 394.

⁷¹ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/107

3. İbn Sa'd, *eṭ-Ṭabaḳātü'l-kübrâ* adlı eserinde Utbe b. Gazvân'ın nesebini şu şekilde vermektedir:

Utbe b. Gazvân b. Câbir b. Vehib b. Nesib b. Zeyd b. Mâlik b. el-Hâris b. Avf b. Mâzin b. Mansûr b. İkrime b. Hasfa b. Kays-Aylan b. Mudar şeklindedir.⁷²

Üçüncü rivayeti, birinci ve ikinci rivayetten ayıran en önemli husus, Utbe'nin nesebi hakkında bilgi verilirken rivayet zincirinde ek olarak Hasfa, Kays-Aylân ve Mudar isimlerinin zikredilmesidir. Ayrıca birinci rivayette geçen Abd ismi iki ve üçüncü rivayetlerde zikredilmemektedir.

4. Belâzürî'nin *Ensâbü'l-eşraf*'ında Utbe b. Gazvân'ın nesebi şu şekilde verilmiştir:

Utbe b. Gazvân b. Câbir b. Nüseyb b. Vüheyb b. Zeyd b. Mâlik b. Abd Avf b. el-Hâris b. Mâzin b. Mansûr.⁷³

Dördüncü rivayette zikredilen Utbe'nin neseb zincirini, birinci rivayette zikredilen neseb zincirinden ayıran en önemli husus bazı isimlerin yazılışlarının farklı olmasıdır.

Şöyleki birinci rivayette zikredilen Nesib ve Vehib isimleri dördüncü rivayette Nüseyb ve Vüheyb olarak zikredilmektedir.

5. İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe* adlı eserinde Utbe b. Gazvân'ın nesebini dört farklı şekilde vermiştir:

Utbe b. Gazvân b. Câbir b. Vehîb b. Nesîb b. Zeyd b. Mâlik b. el-Hâris b. Avf b. el-Hâris b. Mâzin b. Mansûr b. İkrime b. Hasfa b. Kays-Aylân.⁷⁴

Beşinci rivayette zikredilen neseb bilgileri ile İbn Sa'd'ın vermiş olduğu neseb bilgileri İbn Avf'a kadar aynıdır. İbn Avf'tan sonra yukarıda zikredilen rivayetten farklı olarak Mâzin ismi eklenmiştir. Kays-Aylân'dan sonra da Mudar ismi zikredilmiştir. Bir ve dördüncü rivayetlerde zikredilen Abd ismi yukarıdaki rivayette zikredilmemektedir.

Utbe b. Gazvân b. el-Hâris b. Câbir b. Vehîb b. Nesîb b. Zeyd b. Mâlik b. el-Hâris b. Mâzin b. Mansûr b. İkrime b. Hasfa b. Kays-Aylân şeklindedir.⁷⁵

Bu rivayeti yukarıda zikredilen rivayetten ayıran en önemli husus, yukarıdaki rivayette Gazvân'ın babasının adı Câbir olarak zikredilirken bu rivayette ise el-Hâris olarak zikredilmesidir. Bu rivayette zikredilen isimler

⁷² İbn Sa'd, *Ṭabaḳāt*, 7/3; İbn Hazm, *Cemheretü'l-ensâbi'l-'Arab*, 260.

⁷³ Belâzürî, *Ensâb*, 13/297.

⁷⁴ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 3/558.

⁷⁵ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 3/558.

yukarıdaki rivayette yer alan isimlere uymaktadır. Ayrıca bu rivayette zikredilen neseb bilgileri ile İbn Sa‘d’ın vermiş olduğu neseb bilgileri İbn Avf’a kadar aynıdır. İbn Avf’tan sonra yukarıda zikredilen rivayetten farklı olarak Mâzin ismi eklenmiştir. Kays-Aylân’dan sonra da Mudar ismi zikredilmiştir. Bir ve dördüncü rivayetlerde zikredilen Abd ismi yukarıdaki rivayette zikredilmemektedir.

Utbe b. Gazvân b. Câbir b. Vehîb b. Nesîb b. Mâlik b. Hâris b. Mâzin şeklindedir. Bu rivayet bize Ebû Nuaym (öl. 430/1038) ile İbn Mende (öl. 395/1005) kanalıyla ulaşmıştır.⁷⁶

Ebû Nuaym ve İbn Mende kanalıyla bize ulaşan bu neseb zinciri, ikinci rivayette zikredilen nesep zinciri ile uyumaktadır.

Utbe b. Gazvân b. Hilâl b. Abdümenâf b. el-Hâris b. Mungiz b. Amr b. Muiz b. Âmir b. Lüey şeklindedir. Bu bilgi bize İbn Mende kanalıyla ulaşmaktadır.⁷⁷ Bu rivayette zikredilen nesep zinciri daha önce zikredilen nesep zincirlerinden oldukça farklıdır.

6. İbn Kâni‘ de Utbe b. Gazvân’ın nesebi aşağıdaki gibi vermiştir:

Utbe b. Gazvân b. Vehb b. Nuseyb b. Mâlik b. el-Hâris b. Mâzin b. Mansûr şeklindedir. Mansûr, Süleym’in kardeşidir.⁷⁸

Yukarıda Utbe b. Gazvân’ın nesebi ile ilgili olarak zikredilen rivayetleri incelediğimizde İbnü’l-Kelbî, İbn Hişâm, İbn Sa‘d, Belâzürî ve İbnü’l-Esîr gibi İslam tarihçilerinin eserlerinde benzer rivayetleri paylaştıklarını görmekteyiz. Ancak İbn Sa‘d’ın paylaştığı rivayetin Utbe’nin nesep zincirini daha detaylı bir şekilde vermesi nedeniyle daha kabul edilebilir olduğu kanaati ağırlık kazanmaktadır.

⁷⁶ İbnü’l-Esîr, *Üsdü’l-gâbe*, 3/558.

⁷⁷ İbnü’l-Esîr, *Üsdü’l-gâbe*, 3/558.

⁷⁸ İbn Kâni‘, Ebû’l-Hüseyn Abdülbâkî b. Kâni‘ b. Merzûk el-Ümevî el-Bağdâdî, *Mu‘cemü’s-şahâbe*, thk. Ebû Abdurrahman Salâh b. Sâlim el-Musarrâtî (Medine: Mektebetü’l-Gurabâ‘, 1997), 2/ 265.

İbn Hişâm başta olmak üzere birçok ilk dönem İslam tarihçisi, Utbe b. Gazvân'ın nesebini zikrederken onun Kureyş'in Abdümenâf kolunun Nevfeloğullarının anlaşmalısı olduğu bilgisini de paylaşır.⁷⁹ Bazı kaynaklar ise onun Abdüşemsoğullarının anlaşmalısı olduğu bilgisini vermektedirler.⁸⁰ Ancak araştırmamızda müracaat ettiğimiz İslam tarihi kaynaklarında Nevfeloğullarının anlaşmalısı olduğu bilgisi yaygın olarak zikredilmektedir.

Yine kaynaklarda Utbe b. Gazvân ile kahramanlık şiirleriyle tanınan Abbas b. Mirdas arasında uzaktan da olsa akrabalık bağının bulunduğu belirtilmektedir.⁸¹

Kaynaklar, Utbe b. Gazvân'ın “Ebû Gazvân” ve “Ebû Abdullah” künyeleriyle anıldığından bahsetmektedir.⁸²

1.4 Ölümü

Kaynaklar Utbe b. Gazvân'ın ölüm tarihinin hicrî 14, 15, 16, 17 ve 20 yıllarında olduğuna yönelik pek çok rivayeti ihtiva etmektedir. Bununla birlikte ilgili kaynaklar, Utbe'nin ölüm tarihi ile ilgili zikredilen rivayetlerin içinde hicrî 17. yılının tercih edildiğini belirtirler.⁸³

Utbe'nin ölüm nedeni olarak ise karın hastalığı⁸⁴ veya devesinden düşerek öldüğü⁸⁵ belirtilmektedir. Ayrıca öldüğünde ise elli yedi⁸⁶ veyahut elli dokuz yaşında⁸⁷ olduğu, öldüğü yerin Rebeze veya Benû Ma'deni Süleyym olduğu⁸⁸ bilgisi kaynaklarda mevcuttur.

İlk dönem İslam tarihi kaynakları, Utbe b. Gazvân'ın ölüm sürecini geniş bir şekilde ele alırken iki farklı rivayet üzerinde durmaktadırlar. Bu rivayetlerin

⁷⁹ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/107; Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cû'fî, *et-Târîhu'l-kebîr*, thk. Muhammed Abdülmuhiid Han (Haydarabat: Dâru'l-Ma'ârifî'l-Osmâniyye, ts.), 6/521; Belâzürî, *Ensâb*, 13/297; İbn Abdülber, *el-İstî'âb*, 3/1026; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 3/558; Erdinç Ahatlı, “Utbe b. Gazvân”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/235.

⁸⁰ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 1/305; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-(tabakâtü'l-) meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk.Ömer Abdüsselam et-Tedmûrî (Beyrut:Dâru'l-Kütübi'l-Arabi 1993), 3/132; Ahatlı, “ Utbe b. Gazvân”, 42/235.

⁸¹ İbn Hazm, *Cemheretü'l- ensâbi'l- Arab*, 263.

⁸² İbn Abdülber, *el-İstî'âb*, 3/1026; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 3/558.

⁸³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/499; Belâzürî, *Ensâb*,13/299; İbn Abdülber, *el-İstî'âb*, 3/1026; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 1/306.

⁸⁴ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 1/306.

⁸⁵ İbn Abdülber, *el-İstî'âb*, 3/1026; Hartner, “Utbe b. Gazvân” 13/81.

⁸⁶ Belâzürî, *Ensâb*,13/299; İbn Abdülber, *el-İstî'âb*, 3/1026; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 1/306; Ahatlı, “ Utbe b. Gazvân”, 42/235.

⁸⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/499; Ahatlı, “ Utbe b. Gazvân”, 42/235.

⁸⁸ İbn Abdülber, *el-İstî'âb*, 3/1026; Ahatlı, “ Utbe b. Gazvân”, 42/235.

ilki İbn Sa'd'ın *eṭ-Ṭabaḳātü'l-kübrâ*'sında yer almaktadır. Şöyle ki, Utbe b. Gazvân, Mezâr şehrini fethedip şehrin yöneticisi olan Merzuban'ı öldürdükten sonra üzerinde bulunan ganimetleri, Hz. Ömer'e takdim edilmek üzere Medine'ye yollamıştı. Bir bakıma Müslümanlar Basra'da güç kazanmaya başlamıştı. Hatta halife Ömer, Utbe'nin gücünü daha da arttırması için ona, yüz elli kadar ilave asker yollamıştı. Tam da bu dönemde, Utbe'nin başkomutanı olan Sa'd b. Ebû Vakkās, askeri ve yönetim olarak kendisine bağlı olan Utbe b. Gazvân'a bir takım emirler yağdırmaya başlamıştı. Bu durum karşısında oldukça öfkelenen Utbe b. Gazvân, bu durumu Hz. Ömer'e bildirmek için Medine'ye gelmek istediğini belirten bir mektup yazdı. Hz. Ömer de onun bu talebini kabul etti. Utbe b. Gazvân, isteğinin halife tarafından kabul edilmesinin ardından yerine yönetici olarak Mugîre b. Şu'be'yi bırakarak yola koyuldu. Medine'ye ulaşan Utbe, halife Ömer'in huzuruna vararak "Sa'd b. Ebû Vakkās, benim üzerimde otorite kurmaya çalışıyor. Bu maksatla sürekli emirler içeren mektuplar yazıp huzurumu bozuyor." dedi. Utbe'nin bu şikâyetini itina ile dinleyen Hz. Ömer, Utbe'ye şöyle cevap verdi. "Ey Utbe! Rasûlullah ile arkadaşlığı olan, Kureyş'e mensup bir adamın emirliğini kabullenmen sana zarar vermez." Utbe de Hz. Ömer'e hitaben "Ben de Kureyş'ten değil miyim? Rasûlullah, bir kavmin halifi, o kavimdendir buyurdu. Benim de Rasûlullah ile inkâr edilemeyecek bir arkadaşlığım vardır. Allah'a yemin ederim ki durum böyle devam ederse, ben Basra'ya geri dönmeyeceğim." diyerek halife Ömer'e karşılık verdi. Utbe'nin bu sözleri üzerine Hz. Ömer de Utbe'ye görevinin başına dönmesini, asla kendisini görevden almayacağını belirten ifadeler kullandı. Bunun üzerine görevinin başına dönme kararı alan Utbe Basra'ya giderken Benû Süleym denen yerde öldü.⁸⁹

Taberî'de yer alan başka bir rivayette ise Utbe, Farslıları yenilgiye uğrattı Ahvaz bölgesini ele geçirdikten sonra Hz. Ömer'e, hacca gitmek istediğini belirten bir mektup yazdı. Hz. Ömer'in bu mektuba olumlu cevap vermesinin ardından, yerine Ebû Sebre b. Ebî Ruhm'u bırakan Utbe b. Gazvân, hac ibadetini yapmak üzere yola koyuldu. Hac ibadetini yaptıktan sonra da Medine'ye uğrayarak Hz. Ömer'e görevini bırakmak istediğini belirtti. Bu isteğe olumsuz cevap veren Hz. Ömer, Utbe'ye derhal görevine geri dönmesini emretti. Bu emir üzerine görevine dönme kararı alan Utbe, Basra'ya giderken Benû Nahle denen

⁸⁹ Beni Süleym; Necid yolu üzerinde bulunan kasabalardan biridir; bk. İbn Sa'd, *Ṭabaḳāt*, 3/73; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 5/154; Hartner, "Utbe b. Gazvân" 13/81.

yerde öldü. Utbe'nin ölümü üzerine yanında bulunan kölesi Süveyd, onun eşyalarını halife Ömer'e takdim ederek ölüm haberini verdi.⁹⁰ Utbe'nin ölüm haberini alan Hz. Ömer, Utbe'nin mezarına gelerek "Takdir edilmiş bir ecel olmasaydı ölümüne ben sebep olacaktım." İfadeleriyle duygularını belirtmişti.⁹¹

Utbe'nin Habbab,⁹² Canâb⁹³ ve Sa'd⁹⁴ adında azadlıları olduğu, Süveyd adında ise bir köleye sahip olduğu bilgisi literatürde zikredilmektedir.⁹⁵

Yukarıda, Utbe b. Gazvân'ın ölüm sürecini ele alırken kaynaklarda yer alan iki farklı rivayeti zikrettik. Bu rivayetlerin ilkinde, Utbe b. Gazvân'ın, komutanı Sa'd b. Ebû Vakkās ile yaşadığı problemler nedeniyle görevi bırakmak istediği ifade edilirken; ikinci rivayette ise hac farızasını yerine getirdikten sonra Medine'ye Hz. Ömer'in huzuruna çıkan Utbe b. Gazvân'ın görevi bırakmak istediği, ancak bu husus ile ilgili olarak bir nedeninin olmadığı görülmektedir.

Utbe b. Gazvân, kaynaklardan araştırdığımız kadarıyla, dinine bağlı, takva sahibi, naif karaktere sahip bir kişiliğe sahip bir kimseydi. Halife Ömer'in kendine takdim ettiği görevi layıkıyla yerine getirdiğini, dünya işlerini bırakıp artık inzivaya çekilmesi gerektiğini düşünmekteydi. Ayrıca Sa'd'ın, zaman zaman kendisine verdiği emirlerden de rahatsızlık duymaktaydı. Tüm bu etkenlerin bir araya gelmesi nedeniyle Utbe b. Gazvân'ın valilik görevinden azlini istemiş olma olasılığı yüksek görülmektedir.

1.5 Kişiliği

Utbe b. Gazvân, fiziken, uzun boylu ve güzel yüzlü bir kimseydi.⁹⁶ Ahlâken ise züht ve takva sahibi bir kimseydi. Yakın çevresi ve akrabaları onu, bu yönüyle tanırdı. Adaleti gözetken bir yapıya sahipti. Asla haksızlığa göz yummazdı. Haksızlık yapan kim olursa olsun mutlaka cezasını da vermeyi ihmal etmezdi. Açıktan ve gizli olarak yaptığı her davranışta, Allah'a hesap verme duygusunu içinde barındırmış, daima Allah'tan korkmuş ve hayatını bu şekilde sürdürmüştü. Utbe b. Gazvân, dünya nimetlerinden Rabbi için yüz çevirmiş, hatta valilik görevinden dahi bu sebeple ferâgat etmekten çekinmeyerek dönemin

⁹⁰ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/73-73; 7/5.

⁹¹ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 4/82.

⁹² İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/73.

⁹³ Belâzürî, *Ensâb*, 13/299.

⁹⁴ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 2/446.

⁹⁵ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/5.

⁹⁶ Belâzürî, *Ensâb*, 13/297; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 3/558; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/497.

halifesi Hz. Ömer'e bu talebini iletmişti.⁹⁷ Ayrıca, valilik yaptığı dönemde, yönetimi altındaki toplumla daima irtibat kurmaya, onların sorunlarını dinlemeye ve bu sorunları gidermeye çalışmış, halkından asla kopmamış, onların arasında yaşamını devam ettirmeye özen göstermişti. Basra halkı onu, zühd ve takva sahibi bir kimse olarak bilir, bu nedenle de ona hürmet ederdi.⁹⁸

Utbe b. Gazvân, iyi bir komutandı. Komuta ettiği askerler arasında asla ayrımcılık yapmaz, onlara adaleti ile muâmele ederdi. Utbe'nin bu hakkaniyetli tutumundan dolayı askerleri her zaman ona saygı ve sevgi beslemiş, onun emirlerine uymaya özen göstermişti.⁹⁹

Utbe b. Gazvân, ok atmada oldukça hünerli bir askerdir. Onun ok atmadaki mahareti nedeniyle Hz. Muhammed, müşriklerle yapılan pek çok savaşa Utbe'yi de beraberinde götürmüştü.¹⁰⁰

Utbe b. Gazvân'ın belâgatı ve hitabeti de oldukça etkileyiciydi. Utbe, iyi bir hatipti. Konuşmaları askerleri tarafından dikkatli bir şekilde dinlenirdi. Konuşmalarıyla insanları etkileyen bir özelliğe de sahipti.¹⁰¹

1.6 İlmi Faaliyetleri

Utbe b. Gazvân, ömrünün büyük bir bölümünü Hz. Peygamber'le beraber geçirdi. Hz. Peygamber'in hicretinden bir müddet sonra Medine'ye gelen Utbe, kendisine gelecekte Hz. Ömer tarafından verilecek olan valilik görevine kadar bu şehirde ikamet etmiş, bu süre boyunca Hz. Peygamber'den bazı hadisler öğrenerek nakletmiştir.¹⁰²

Utbe b. Gazvân, Hz. Peygamber'den öğrendiği hadisleri, çevresinde bulunan arkadaşlarıyla paylaşmıştı. Utbe'nin rivayet ettiği hadisler, çeşitli raviler kanalıyla günümüze kadar ulaşmıştır.¹⁰³

Ayrıca hitabetiyle insanları etkileme kapasitesine sahip olan Utbe'nin hutbelerini, zaman zaman, insanlar, hayret ve heyecanla dinlerlerdi. Kaynaklar,

⁹⁷ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/4-5.

⁹⁸ Taberânî, Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, Hamdî Abdülmecîd es-Selefi (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1994), 17/114.

⁹⁹ Taberânî, *Mu'cem*, 17/114.

¹⁰⁰ Vâkidî, *el-Meğâzî*, 1/32; İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe en-Nümeyrî el-Basrî, *Târîhü'l-Medîneti'l-münevvere*, thk. Fehim Muhammed Şeltût (Cidde: Seyyid Habib Mahmud Ahmed, 1979), 1/258.

¹⁰¹ Ebû Nuaym el-İsfahânî, Ahmed b. Abdillâh b. İshâk el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ' ve tabakâtü'l-asfiyâ'* (Mısır: Matbaatü's-Saâde, 1974), 1/171; Ahmed Zeki Savfet, *Cemheretü Hutâbi'l-'Arab*, (Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 1431), 2/232.

¹⁰² İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/52.

¹⁰³ İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, *es-Şikât*, thk. Muhammed Abdülmuid Han (Haydarâbâd: Dâiretü'l- Ma'ârifî'l-Osmâniyye, 1973), 3/296; İbn Hacer, *el-İşâbe*, 4/363-364.

Utbe'nin zaman zaman insanlara yönelik verdiği hutbeleri de zikretmektedirler. Bu hutbeler, günümüze kadar ulaşmıştır.

Utbe b. Gazvân, ömrünün büyük bir bölümünü Hz. Peygamber'le beraber geçirdi. Hz. Peygamber'in hicretinden bir müddet sonra Medine'ye gelen Utbe, kendisine gelecekte Hz. Ömer tarafından verilecek olan valilik görevine kadar bu şehirde ikamet etmiş, bu süre boyunca Hz. Peygamber'den bazı hadisler öğrenerek nakletmiştir.¹⁰⁴ Utbe'nin Hz. Peygamber'den öğrenerek naklettiği bu hadisler şunlardır:

1. Amr b. Osman< Abdullah b. Abdülaziz< Muhammed b. Abdülaziz<Ebû Şihab< Ebû Seleme ile Said b. Müseyyeb < Urve b. Zübeyir< Utbe b. Gazvan'dan şöyle rivayet etmiştir. “Hz. Peygamber dedi ki; Kureyş'e öğretmeyin, bilakis Kureyş'ten öğrenin.”¹⁰⁵

2. Abdullah b. Muhammed< Ebû Bekir b. Ebû Âsım< Abdülmelik b. Beşir es-Sâmî< Ömer b. Ebî Hafs< Utbe b. İbrahim b. Utbe b. Gazvân<İbrahim b. Utbe b. Gazvân<Utbe b. Gazvân'dan şöyle rivayet etti: “Hz. Peygamber bir gün Kureyş'e “İçinizde bir yabancı var mı?” diye sordu. Onlar da “Kız kardeşimizin oğlu Utbe b. Gazvân var” dediler. Bunun üzerine Hz. Peygamber şöyle dedi: “Bir kavmin kız kardeşinin oğlu onlardandır. Yine onların antlaşmaları da onlardandır.”¹⁰⁶

3. Muhammed b. Muzaffer ve Ali b. Muhammed b. Mısır< Ali b. İbrahim b. Matar< Ömer b. Osman b. Said el-Hımsî< babasından< Abdullah b. Abdülaziz<Zührî< Ebû Seleme< Ebû Sid< Utbe b. Gazvân'dan şöyle rivayet etmiştir. “Adamlarınızdan hiçbirinin Ebû Bekir'e imamlık yapması doğru değildir. Benim katımda, sevgi ve nasihat bakımından Ebû Bekir kadar faziletli olan kimse yoktur.”¹⁰⁷

4. Muhammed b. Gâlib b. Hanzala<Muhammed b. Mazruk<Sehmü'l-Mâzinî< Hasan< Utbe b. Gazvân'dan şöyle rivayet etmiştir:

“Utbe b. Gazvân'ın anlattığına göre; Peygamberimiz otururken, torunları Hasan ve Hüseyin onun yanına geldi. Peygamberimizin sırtına bindiler. Hz. Peygamber, onları kucağına oturttu ve ikisini de öpmeye başladı. Sırayla ikisini de

¹⁰⁴ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/52.

¹⁰⁵ İbn Ebû Âsım, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. ed-Dehhâk b. Mahled eş-Şeybânî, *Kitâbü's-Sünne*, thk. Muhammed Nâsirüddin el-Elbânî' (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1980), 2/636.

¹⁰⁶ İbn Ebû Âsım, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. ed-Dehhâk b. Mahled eş-Şeybânî, *el-Âhâd ve'l-meşânî*, thk. Bâsim Faysal Ahmed el-Cevâbire (Riyad: Dâru'l-Râye, 1991), 1/232.

¹⁰⁷ İbn Ebû Âsım, *es-Sünne*, 2/549.

öpüyordu. Bu durumu gören kimseler “Ey Allah’ın Rasûlü! Sen, onları seviyor musun?” diye sordular. Bunun üzerine Peygamberimiz de “Niçin onları sevmeyeyim? Onlar benim dünyadaki iki çiçeğimdir.” diye buyurdu.¹⁰⁸

5. Abdü’l-Ahvâzî<Muhammed b. Câmi‘ el-Kaddar<Muhammed b. Osman< Ebû Neâme el-Adevî<Halid b. Ümeyir<Utbe b. Gazvân’dan şöyle rivayet etti: “Hz. Peygamber’le savaşlarda beraber bulunduk. Güneş zeval vaktine gelince bize, silahlarımızı kuşanıp düşmanımıza saldırmamızı emrederdi, biz de saldırdık.”¹⁰⁹

6. “Kim benim hakkımda yalan bir hadis uydurursa cehennemdeki oturacağı yeri hazırlasın.”¹¹⁰

7. Ben, Hz. Peygamber’le beraber yedinci Müslüman olarak kendimi gördüm. Huble ağacının yaprağından başka bir yiyeceğimiz yoktu. Onu yemekten ağzımızın etrafı yara olmuştu.¹¹¹

Tamamına yer verdiğimiz bu hadislerin sınırlı sayıda olduğu görülmektedir. Kanaatimizce bunun başlıca sebebi kendisinin Hz. Peygamber’in vefatından sonra yaklaşık altı yıl gibi oldukça erken bir dönemde vefat etmiş olmasıdır. Bununla birlikte ilk iki halife döneminde savaşlarda yer alması ve komutanlıklarda bulunmasının Hz. Peygamber’den görüp işittiklerini insanlara anlatma fırsatı vermediğini düşünmekteyiz.

Utbe b. Gazvân’ın Hz. Peygamber’den rivayet ettiği bu hadisler, İbrâhîm b. Ebî Able, Hasan Basrî (öl. 110/728), Hâlid b. Ümeyir el-Adevî (öl. 81-90/700-708), Şüveys Ebu’r-Rigâd (öl. 91-100/709-718), Utbe b. İbrâhîm b. Utbe b. Gazvân, Ğuneym b. Gays el-Mâzinî (öl. 14/635), Gabîsa es-Sülemî (61-70/680-

¹⁰⁸ İbn Kâni‘, *Mu‘cemü’s-şahâbe*, 2/265.

¹⁰⁹ İbn Kâni‘, *Mu‘cemü’s-şahâbe*, 2/266.

¹¹⁰ Taberânî, Ebû’l-Kâsım Müsnidü’d-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb, *Turuğu hadîs: Men kezebe ‘aleyye müte‘ammiden*, thk. Ali İhsan Abdülhamid-Hişam İsmail (Ürdün: Dâru Ammâr, ts), 168. Utbe b. Gazvân’ın torunu Utbe’nin rivayet ettiği tek hadistir. Senedin de Abdurrahman b. Amr b. Ceble adında bir ravi vardır. Bu ravi, metruk bir ravi’dir. bk. İbn Hacer, *el-İşâbe*, 4/364

¹¹¹ Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, *Kitâbu Müsnedi Ahmed*, thk Şuayb el-Arnâvud (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 2001), 29/115 (No.17574).

689)¹¹² Hârûn b. er-Riâb (öl. 121-130/738-747)¹¹³ ve Abdülmelik b. Mücâşi' b. Mes'ûd¹¹⁴ kanalıyla günümüze kadar ulaşmıştır.

1.6.1 Utbe b. Gazvân'ın Hutbeleri

Utbe b. Gazvân'ın, İbn Sa'd'ın *eṭ-Ṭabaḳātü'l-kübrâ*'sında yer alan hutbesi şu şekildedir.

1. “Hamd ancak ve ancak Allah’adır. Ben, yüce yaratıcıya hamd eder ve ondan yardım isterim. O’na inanır ve O’na tevekkül ederim. Allah’tan başka bir rab olmadığına, Hz. Muhammed’in de onun rasûlü ve kulu olduğuna şahitlik ederim. Ey İnsanlar! Dünya hayatı ayakkabımızı eskitti ve içerisinde bulunanlara, veda etmeleri gerektiğini bildirdi. Zira dünya adına elimizde, bir kabın kulpundan başka bir şey kalmamıştır. Dikkat edin! Şüphe yok ki, sizler de fani olan bu hayatı terk ediyorsunuz. Öyleyse, henüz hayatınız gitmemişken onu hayırlı bir şekilde terk edin. Dikkat edin! Şaşılabilecek şeylerden biri şudur ki, büyük bir taş getirilip cehennemin kenarından yuvarlandığı zaman, sonuna ulaşması yetmiş seneyi bulur. Allah’a ant içerim ki, o cehenneme doldurulacaktır. Garipsenecek diğer bir şey de şudur: Cennetin yedi kapısı olup her kapının iki yanı arası elli yıllık mesafedir. Allah’a yemin olsun ki, öyle bir an gelecek cennet tıklım tıklım dolup taşacak, doluluktan patlayacak hale gelecektir. Siz beni Allah Resûlü ile birlikte yedi kişinin yedincisi olarak gördünüz. O vakitler bizim beşam yaprağı ve ketad dikeninden başka bir yiyeceğimiz yoktu. Avurtlamız bu dikenden yara olmuştu. Bir gün elime bir hırka geçti. Onu ikiye bölüp Sa’d b. Ebû Vakkâs ile paylaşmıştık. Ey yedi kabile! Ardında da bizi bazı yerlere görevli olarak gönderildiğimize şahit oldunuz. Şunu iyi bilin ki, nübüvveti ancak mülk ve ceberrut ortadan kaldırır. Emir, melik olduğu bir zamanda yaşamaktan Allah’a sığınırım. Kendi gözümde büyük, insanların gözünde küçük olmaktan da yüce yaratıcıya sığınırım. Bizden sonra birçok emir göreceksiniz. Onları tecrübe edeceksiniz. Onları tanıyacak ve onlardan hoşlanmayacaksınız.”¹¹⁵

2. Dîneverî’de geçen başka bir hutbe de ise Utbe b. Gazvân şunları söylemektedir:

¹¹² Mizzî, Ebû'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdîrrahmân b. Yûsuf, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâ'î'r-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1400-1412/ 1980-1992), 19/317.

¹¹³ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 1/305.

¹¹⁴ İbn Hibbân, *eṣ-Şikât*, 5/121.

¹¹⁵ İbn Sa'd, *Ṭabaḳât*, 7/45; Belâzürî, *Ensâb*, 13/298.

“Kendi nefsimde büyük, insanların nezdinde küçük olmaktan yüce yaratıcıya sığınırım. Ben aranızdan ayrılıyorum. Güç ve kuvvet ancak ve ancak Allah’tandır. Benden sonra da bazı emirler göreceksiniz, deneyeceksiniz ve benim kıymetimi anlayacaksınız.”¹¹⁶

3. Taberî’de, geçen başka bir rivayette ise Utbe b. Gazvân askerlerine şöyle hitap etmiştir:

“Fânî dünya hayatı bitiyor ve hızla geçiyor. Ondan geriye kalan ise ancak bir kaptaki kalıntı kadardır. İyi amellerinizle dünyadan intikal edin. Rivayet edilir ki, bir kaya cehennemden kenarından içine atılsa yetmiş yıl yuvarlanmaya devam eder. Cehennem, ehliyle doldurulacaktır. Hayret verici bir şey değil mi? Yine anlatılır ki cennetin iki kanadı arasındaki mesafe kırk yıldır. Vakti geldiğinde de dolup taşacak. Rasûlullah ile birlikte yedi kişi olduğumuz günleri yaşadık. Semur ağacının yapraklarından başka bir yiyecek bulamıyorduk. Bu yüzden şakaklarımız yaralanmıştı. Bir hırka buldum, onu Sa’d ile nöbetleşe kullandık. Şimdi o yedi kişiden her biri, bir vilayetin emiri’dir. Bizden sonra da insanları deneyecekler.”¹¹⁷

4. “Her peygamberliğin ardından bir gevşeme, bir zayıflama dönemi gelir ki, bunun sonunda saltanat kurulur. Sizden benden sonra birtakım sultanlar göreceksiniz.”¹¹⁸

Bir komutan ve yönetici olarak Utbe’nin hutbelerinde öne çıkan başlıca hususların iman, zühd, takva ve cehennem korkusu olduğu görülmektedir. Utbe ayrıca tarihsel bir bilgi vererek kendisinin ilk Müslümanlardan olduğunu ve ilgili dönemde yiyecek dahi bulamadıklarından bahsederek içinde bulundukları zaman ve öncesiyle karşılaştırarak bir nevi İslam’la ulaştıkları maddi güç ve zenginliği dile getirmektedir. Bununla birlikte kendilerinden sonra meliklerin gelebileceği konusunda da dinleyicilerini uyararak bir nevi zühd ve takvadan ayrılmamalarını nasihat etmektedir.

¹¹⁶ Dîneverî, *Aḥbârü’l-ıvâl*, 118.

¹¹⁷ Taberî, *Târîḫü’l-ümem ve’l-mülûk*, 3/592-594.

¹¹⁸ Muhammed Yûsuf Kandehevî, *Ḥayâtü’ş-şahâbe*, çev. Ali Arslan (İstanbul: Merve Yayınevi, 2020), 4/248.

İKİNCİ BÖLÜM

2. HZ. PEYGAMBER DÖNEMİNDE UTBE B. GAZVÂN'IN FAALİYETLERİ

2.1 Mekke Dönemi Faaliyetleri

2.1.1 Utbe b. Gazvân'ın Müslüman Oluşu

Hiz. Muhammed'e ilk vahyin 610 senesinde gelmesinin ardından Hiz. Muhammed, İslam davetini, başta kendi ailesi olmak üzere, yakınları ve arkadaşlarına anlatmaya başladı. Hiz. Muhammed'in (s.a.v.) İslam dâvetine ilk icabet eden kişi eşi Hatice bint Hüveylid idi.¹¹⁹ Ardından Ali b. Ebî Tâlib, Zeyd b. Hârise, Ebû Zer, Ebû Bekir, Amr b. Abese es-Sülemî, Hâlid b. Saîd b. Âs, Sa'd b. Ebû Vakkâs ve Utbe b. Gazvân Müslüman olmuştu.¹²⁰

Utbe b. Gazvân, Hiz. Muhammed'e iman edenlerin yedincisi olduğunu řu sözlerle dile getirmektedir: "Siz beni Rasûlüllah ile birlikte yedi kişinin yedincisi olarak gördünüz. O zaman bizim beşam yaprağı ve ketad dikeninden başka bir yiyeceğimiz yoktu. Avurtlamız bu dikenden yara olmuştu. Bir gün elime bir hırka geçti. Onu ikiye bölüp Sa'd b. Ebû Vakkâs (Sa'd b. Mâlik) ile paylaşmıştık."¹²¹

Nitekim dönemin kaynaklarının pek çoğı Utbe b. Gazvân'ın, Hiz. Muhammed'e iman eden ilk Müslümanlardan biri olduğu bilgisini paylaşmaktadır.¹²² Bu dönemde Utbe b. Gazvân'ın 582-583 yılları arasında doğumundan ve ilk vahyin 610 yılında Hiz. Muhammed'e indirilişinden hareketle, onun Müslüman olduğunda yaşının 27 veyahut 28 olduğunu tahmin edebiliriz.

İslâm dinini ilk kabul edenler arasında zikredilen Utbe b. Gazvân'ın İslâm'ı kabul nedeni ile ilgili kaynaklarda herhangi bir bilgiye ulaşamadık.

İslam öncesi dönemde, sözü geçen ve ön planda olmayan Utbe b. Gazvân, Müslüman olduktan sonra, Hiz. Muhammed'e inananlar arasında itibarı hızla artan

¹¹⁹ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/240.

¹²⁰ Ya'kübî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'küb İşhâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih, *Târîhu'l-Ya'kübî*, (Beyrut: Dâru Sâdır, 1995), 2/23; Ebû Nuaym, *Hilye*, 1/171.

¹²¹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/4; Belâzürî, *Ensâb*, 13/298; Ebû Nuaym, *Hilye*, 1/171; Makrîzî, *İmtâ'u'l-esmâ'*, 4/387.

¹²² İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/73; Belâzürî, *Ensâb*, 13/297; İbn Abdülber, *el-İstî'âb*, 3/1027; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 3/132; Hartner, "Utbe b. Gazvân" 13/81; Ahatlı, "Utbe b. Gazvân" 42/235.

ve hatırı sayılan bir kişilik olmaya başladı. Bu durumu, Hz. Ömer'in Utbe'yi, Basra'ya vali olarak tayin ettiği vakit, ona sarf ettiği sözlerde görmekteyiz.

Hz. Ömer, Utbe'ye şöyle seslenmişti: “Ey Utbe! Sen, Rasûlullah'ın çağrısına uyup onunla birlikte hareket ettikten sonra güç kazandın. Müslüman olmadan önce, güçsüz ve itibarsız bir kimseydin. Ancak Rasûlullah'ın davetine icabet edip onunla arkadaş olduktan sonra güç kazandın, itibar sahibi bir kişi oldun. İnsanlar arasında sözü dinlenen bir kimse oldun. İyi bir emir ve her hususta söz sahibi bir kimse oldun. İnsanlar sana, bu nedenle değer verir oldu.”¹²³

Yukarıda naklettiğimiz bilgiden de anlaşıldığı üzere, Utbe b. Gazvân'ın İslâm öncesi dönemde, Mekke'de fazla bir etkinliği yoktu. Bu nedenledir ki İslâm tarihi kaynakları, Utbe b. Gazvân'ın İslâm öncesi Mekke'deki hayatı ile ilgili olarak herhangi bir bilgi vermemektedir. İslâm öncesi Hz. Peygamber'le de herhangi yakınlığı bilinmemektedir. Ayrıca ilk dönem İslâm tarihçileri arasında yer alan İbn İshak'ın ve İbn Hişâm'ın eserlerinde ilk Müslümanların ismi zikredilirken Utbe b. Gazvân'ın adının zikredilmediğini görmekteyiz. Buna karşın İbn Sa'd başta olmak üzere Ya'kûbî, Ebû Nuaym el-İsfahânî, İbn Abdülber gibi ilk dönem İslâm tarihçileri ise Utbe b. Gazvân'ın ilk Müslümanlar arasında yer aldığı bilgisine eserlerinde yer vermektedir. İbn İshak ve İbn Hişâm'ın, Utbe b. Gazvân'ı ilk Müslümanlar arasında neden zikretmediği merak konusu olsa da ismini zikrettiğimiz diğer pek çok tarihçi, onun ilk Müslümanlar arasında yer aldığı bilgisini kaynaklarında paylaşmaktadır. Zaten Utbe b. Gazvân'ın Basra'da askerlerine vermiş olduğu meşhur hutbesi de kaynaklarda mevcut olduğuna göre onun Hz. Peygamber'e ilk iman eden Müslümanların yedincisi oluşunu söyleyebiliriz.

2.1.2 Müşriklerin Baskısına Maruz Kalması

Mekkeliler, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) İslâm davetine icâbet eden kimseleri, çeşitli yöntemleri kullanarak dinlerinden dönmeye zorluyordu. Bu maksatla Mekke'de bulunan her kabile, kendi bünyesinde bulunan Müslümanlara baskı, zorlama, işkence ve hapse atma gibi pek çok yöntem uyguluyordu. Ancak, uygulanan bu sindirme politikası, Müslümanlar arasında ters tepki yaratıyor, onları birlik olmaya ve dinlerine daha çok bağlanmaya sevk ediyordu. Hatta bazı Müslümanların yapılan işkencelere rağmen dinlerini terk etmediğini kaynaklar bize nakletmektedir. Zaten müşriklerin asıl hedefi Hz. Muhammed'di. Ancak

¹²³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/317; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7/ 57-58.

onun kabilesi Hâşimoğullarının Mekke’de saygınlığının, Araplar nezdinde kabile asabiyetinin önemli bir yerinin olması ve kabilesinin Hz. Muhammed’i kollaması gibi sebeplerle Hz. Muhammed’e dokunamamışlar, daha çok mustazaf Müslümanlara yüklenmişlerdi.¹²⁴

Mekkeli müşriklerin Müslümanlara yönelik eziyet ve baskılarına Utbe b. Gazvân da maruz kalmıştı. Nitekim kendisi bu dönemde yiyecek sıkıntısıyla karşılaştıklarını, hatta ağaç yapraklarıyla beslendiklerini, buldukları giysiyi bile aralarında paylaştıklarını ifade etmektedir.¹²⁵

Yine Utbe b. Gazvân, Hz. Muhammed’in tavsiyesi üzerine gerçekleşen Habeşistan hicretine katılanlardan birisiydi.¹²⁶

Habeşistan hicretine katılanların kahir ekseriyetini Mekkeli müşriklerin eziyetine maruz kalanların oluşturduğu düşünüldüğünde, Utbe b. Gazvân’ın da Mekkeli müşriklerin zulmüne maruz kalma ihtimalinin yüksek olduğunu söylemek mümkündür. Zaten kendisi de Basra’da vermiş olduğu meşhur hutbesinde maruz bırakıldığı baskı, açlık ve tecritten bahsetmektedir. Ancak ilk dönem İslam tarihi kaynakları, işkence gören Müslümanların isimlerini zikretmelerine rağmen, Utbe’nin adını açıkça zikretmemektedir.¹²⁷ Utbe’nin işkence gören Müslümanlar arasında zikredilmemesinin nedeninin ise, onun mensup olduğu kabilenin, Mekke’nin ileri gelen kabilelerinden biri olan Abdümenâfoğulları ile müttefik olmasından kaynaklı olduğunu düşünmekteyiz. Bunun yanı sıra Utbe b. Gazvân’ın halîf olarak mensup bulunduğu Kureyş’in Nevfelöğulları kolunun seyyidi Mut’im b. Adî’nin Hz. Peygamber’in tebliğine muhalif olup engellemeye çalışan diğer kabile başkanlarıyla ortak hareket etmesine rağmen ona ve Müslümanlara düşmanlıkta geride durduğu, hatta bazı sıkıntılı kritik durumlarda kendilerine yardım ettiği görülmektedir.¹²⁸ Dolayısıyla Nevfelöğullarının seyyidi olarak Mut’im’in Müslümanlara karşı mutedil duruşu, Utbe b. Gazvân’a yönelik dinî baskıyı bertaraf ettiğini veya yumuşattığını düşünebiliriz.

2.1.3 Habeşistan’a Hicreti

¹²⁴ İbn Hişam, *es-Sîre*, 1/317-321; İbnü’l-Esîr, *el- Kâmil*, 1/663-667.

¹²⁵ İbn Sa’d, *Tabakât*, 7/3-4; Belâzürî, *Ensâb*, 13/298; Ebû Nuaym, *Hilye*, 1/171; Makrîzî, *İmtâ’u’l-esmâ’*, 4/387

¹²⁶ İbn Hişam, *es-Sîre*, 1/324; Belâzürî, *Ensâb*, 13/297; İbn Hibbân, *es-Şikât*, 1/59.

¹²⁷ Belâzürî, *Ensâb*, 13/297; İbnü’l-Esîr, *Üsdü’l-gâbe*, 3/558.

¹²⁸ Büyükaşçı, “Mut’im b. Adî”, 31/402.

Mekkeli müşrikler, Hz. Muhammed'e iman eden zayıf ve kimsesiz Müslümanlara baskı ve işkence uygulamada asla sınır tanımamaktaydı. Bu durum karşısında oldukça üzülen Hz. Muhammed, ashâbına “Habeşistan topraklarında halkına zulmetmeyen oldukça hoşgörülü bir hükümdar var. Orası doğruluk yurdudur. Allah bir kapı açıncaya kadar oraya gitseniz” diyerek onlara adil hükümdarın diyarı olan Habeşistan'a göç etmelerini tavsiye etmiştir.¹²⁹

Hz. Muhammed'in tavsiyesi üzerine baskı ve zulme uğrayan pekçok Müslüman Habeşistan topraklarına hicret etti. Habeşistan topraklarına hicret iki aşamada meydana geldi. İlk aşamada Habeşistan'a hicret edenlerin sayısı on bir ekek ve dört kadındı. Osmân b. Affân'ın öncülüğünde Habeşistan'a hicret etmek üzere yola çıkan bu muhacirlerin bir kısmının yaya, diğerlerinin ise binekleri ile çölde ilerleyerek Şuaybe limanına ulaştıkları, buradan bindikleri ticaret gemileriyle yarım dinar karşılığında Habeşistan'a hicret ettikleri, gerçekleşen bu ilk hicretin bi'setin beşinci yılı Recep ayında meydana geldiği belirtilmektedir.¹³⁰

Habeşistan'a ulaşan ilk kafilenin hemen ardından, Ca'fer b. Ebû Tâlib önderliğinde gerçekleşen ikinci kabilede Utbe b. Gazvân da yer almaktaydı. Zaten İslam tarihi kaynaklarının pek çoğu, Utbe'nin, Habeşistan topraklarına Ca'fer b. Ebû Talib başkanlığında hicret eden ikinci kabilede yer aldığı bilgisini paylaşırlar.¹³¹ Taberî, Ca'fer b. Ebû Tâlib öncülüğünde gerçekleşen Habeşistan hicretinin peyder pey olduğunu, bu hicretin, aralıklı olarak gizliden devam ettiğini belirtir.¹³²

Utbe b. Gazvân'ın da içinde bulunduğu muhacirler, Habeşistan'da rahata kavuştular. Çünkü Habeşistan hükümdarı Necaşi, Hz. Muhammed'in de dediği gibi onlara adaletle yaklaşmış, onların yaşayabileceği güvenli bir ortam sunmuştu.¹³³ Ancak hicret eden bazı Müslümanlar Mekke halkının Müslüman olduğuna yönelik haberin kendilerine ulaşmasından dolayı Mekke'ye geri dönmüşlerdi.¹³⁴ Habeşistan'dan Mekke'ye dönenler arasında Utbe b. Gazvân'da

¹²⁹ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/321; Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 2/331-332; İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, *es-Sîretü'n-nebeviyye ve aḥbârü'l-hulefâ*, thk. Seyyid Aziz Bek (Beyrut: el-Kütübü's-Sakafiyye, 1997), 1/172; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 1/673.

¹³⁰ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 2/330-332.

¹³¹ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/324; İbn Sa'd, *Ṭabaḳāt*, 2/6-7; Belâzürî, *Ensâb*, 13/297; İbn Hibbân, *es-Şikât*, 1/59; Ahatlı, “Utbe b. Gazvân”, 42/235.

¹³² Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 2/331.

¹³³ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/330

¹³⁴ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/364; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 1/673; Usluer, “Basra Şehrinin Kurucusu Utbe b. Gazvan”, 130.

bulunmaktaydı. Utbe b. Gazvân, Benû Nevfel b. Abdümenâf'ın anlaşmalısı olduğu için onların verdiği eman ile Mekke'ye giriş yapabilmisti.¹³⁵ Çünkü anlaşma (hîlf) yapılan kabile üyeleri, anlaşma yaptıkları kabilenin üyesi sayılmaktaydı. Utbe'ye verilen bu eman, İslam öncesi dönemde kabileler arasında yapılan anlaşmaların kısmen de olsa hala yürürlükte olduğunu göstermektedir.¹³⁶

Ayrıca, Utbe b. Gazvân'ın gerçekleştirdiği Habeşistan hicreti ile ilgili olarak kaynaklarda farklı görüşlerin olduğu da unutulmamalıdır. Şöyle ki, İbn İshak, Utbe'nin Habeşistan'a göç eden ilk kafilede yer aldığını belirtir.¹³⁷ İbn Kesîr (öl. 774/1373) Mûsâ b. Ukbe'den gelen Ca'fer b. Ebû Tâlib'in ikinci Habeşistan hicretine katıldığı ile ilgili rivayeti nakletmekle birlikte, Ca'fer'in Habeşistan'a hicret eden ilk kafilede yer aldığını belirtir. Bunu da İbn İshak'tan kendisine ulaşan rivayete dayandırır. Bu kafilede Utbe b. Gazvân'ın da olduğu bilgisini paylaşır.¹³⁸

2.1.4 Medine'ye Hicreti

Hiz. Peygamber, Medineliler'le 620, 621 ve 622 yıllarında Akabe mevkiinde yaptığı görüşme ve biatlar sonucunda Medine'ye hicret etmişti.¹³⁹ Hiz. Peygamber ile birlikte Mekke'li Müslümanların pek çoğu Medine'ye hicret etmiş, ancak aralarında Utbe b. Gazvân'ın da bulunduğu az sayıda Müslüman Mekke'de kalmıştı.¹⁴⁰

Hiz. Peygamber liderliğinde tüm Müslümanlar, Medine'de yeni bir toplum modeli inşa ederken Mekke'de bulunan müşrikler, Müslümanlara karşı düşmanlıklarında daha da ileri gidiyorlardı. Bu düşmanlık sadece Mekke'de ikamet eden Müslümanlara karşı değil, bilakis Hiz. Peygamber'le birlikte Medine'ye hicret eden tüm Müslümanlara karşıydı. Bu amaçla kendi aralarında sürekli toplantılar yapıyor, Müslümanlara saldırmak için zaman kolluyorlardı. Mekke'de bulunan az sayıda Müslümanlardan birisi olan Mikdâd b. Amr, Mekke'li müşriklerin kendi aralarında yaptığı toplantıları gizlice Hiz. Peygamber'e ulaştırıyordu. Yine Mikdâd b. Amr, Hiz. Peygamber'e, Mekke'li müşriklerin ticarî ve askerî bir kervan hazırladıkları bilgisini bir mektupla ulaştırdı. Bu mektubu

¹³⁵ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/365; Usluer, "Basra Şehrinin Kurucusu Utbe b. Gazvan", 130.

¹³⁶ Usluer, "Basra Şehrinin Kurucusu Utbe b. Gazvân", 130

¹³⁷ İbn İshak, *es-Sîre*, 176.

¹³⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 3/85-86.

¹³⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 1/694.

¹⁴⁰ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/592; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 3/558

okuyan Hz. Peygamber, hicretin 8. ayında¹⁴¹ (1 Şevval 623) müşriklerin kervanını ele geçirmek üzere Ubeyde b. el-Hâris komutasında tamamı muhacirlerden oluşan altmış veyahut seksen kişilik bir askeri birliği Râbiğ¹⁴² olarak bilinen bölgenin iç taraflarına doğru sevk etti. Bu ordunun sancaktarlığını da Mistah b. Üsâse yapmaktaydı. Ubeyde b. el-Hâris komutasındaki muhacirlerden oluşan bu askeri birlik, Seniyyetü'l-Merre'nin aşağısında bulunan Ahyâ¹⁴³ adındaki bir su kuyusunun etrafında durdu. Burada Mekkeli müşriklerin kervanının geçmesini beklediler. Bir müddet sonra da başında Mukrîz b. Hafz¹⁴⁴ veyahut İkrime b. Ebû Cehil'in (öl. 13/634)¹⁴⁵ ya da Ebû Süfyân'ın¹⁴⁶ olduğu iki yüz kişiden müteşekkil Mekkeli müşriklerin kervanıyla karşı karşıya geldiler.¹⁴⁷ Müşriklerin kervanında, Mikdâd b. Amr ve Utbe b. Gazvân da bulunmaktaydı. Müslümanlar ile müşriklerin karşı karşıya geldiği esnada, müşriklerin kervanında bulunan Utbe b. Gazvân ile Mikdâd b. Amr Müslümanların safına geçti.¹⁴⁸ Daha sonra da Ubeyde b. el-Hâris komutasındaki askerle birlikte Medine'ye ulaşan Utbe b. Gazvân'ın Medine'ye hicreti de gerçekleşmiş oldu.

Utbe b. Gazvân'ın Mekkeli müşriklerin hazırlamış olduğu kervana nasıl katılabildiği, bu kervanda, zarar görmeden nasıl yer aldığı, bu kervan ile nasıl yola koyulup ismini zikrettiğimiz yere kadar ulaştığı ile ilgili olarak pek çok soru aklımıza gelmektedir. Kaynaklar da yukarıda sorduğumuz sorulara cevap niteliği taşıyan herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Biz de bu sorulara, konu ile ilgili okuduklarımızdan yola çıkarak şu şekilde cevap verebiliriz. İlk olarak Utbe b. Gazvân, Nevfel b. Abdümenâfoğullarının antlaşmalısı olması nedeni ile Mekke'de zarar görmeden uzun süredir yaşamaktaydı. Yine bu kervana Abdümenâfoğullarının sağladığı güvence ile katılmış olabilir. İkinci olarak ise

¹⁴¹ Vâkıdî, *el-Meğâzî*, 1/10; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 3/287.

¹⁴² Râbiğ; Mekke-Medine güzergâhı üzerinde Ebvâ ile Cuhfe arasında Kızıl Deniz sahiline 9 km, Mekke'ye 186 km mesafede bulunan bir yerleşim yeridir. bk. Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Râbiğ Seriyyesi", *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları; 2007), 34/382

¹⁴³ Ahyâ; Hz. Peygamber'in hicret esnasında yol güzergahlarından biri olup Mekke'ye dört fersah uzaklıkta yer alan Cuhfe'ye bağlı Seniyyetü'l-Merre'nin aşağı kısmında bulunan bir su kuyusudur. bk. Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 2/402-404; Yâkut el-Hamavî, *Mu'cem*, 1/118,

¹⁴⁴ İbn Hibbân, *Sîre*, 1/150; Usluer, "Basra Şehrinin Kurucusu Utbe b. Gazvan", 131.

¹⁴⁵ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/592; Halîfe, *et-Târîh*, 61-63; Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 2/404; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 3/558; Usluer, "Basra Şehrinin Kurucusu Utbe b. Gazvan", 131.

¹⁴⁶ Vâkıdî, *el-Meğâzî*, 1/10; İbn Hibbân, *Sîre*, 1/50; Usluer, "Basra Şehrinin Kurucusu Utbe b. Gazvân", 131.

¹⁴⁷ Vâkıdî, *el-Meğâzî*, 1/10; İbn Hibbân, *Sîre*, 1/50.

¹⁴⁸ Vâkıdî, *el-Meğâzî*, 1/10; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/591-592; Halîfe, *et-Târîh*, 61-62; Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 2/404; İbn Hibbân, *Sîre*, 1/150; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 3/558; Ahatlı, "Utbe b. Gazvân", 42/235.

Mekkeli müşriklerin arasında uzun süredir kalan Utbe'nin, kaçmak gibi bir niyet beslemediği kanısına varmış olabilirler. Bu nedenle de onu aralarına dâhil etmiş olabilirler. Saydığımız bu iki neden Utbe b. Gazvân'ın müşriklerin düzenlediği bu kervana katılmasına olanak vermiş olabilir. Yine bu durum bize, Mekkeli müşriklerin kendi aralarındaki anlaşmalara oldukça önem verip riayet ettiğini göstermektedir.

İlaveten, Utbe b. Gazvân'ın Hz. Muhammed'in Medine'ye hicretinden uzun bir süre sonra hicret ettiği bilinen bir gerçek olup, onun bu zaman zarfında Mekke'deki yaşantısı ile ilgili kaynaklarda herhangi bir bilgi de bulunmamaktadır

2.2 Medine Dönemi Faaliyetleri

2.2.1 Ebû Dücâne ile Kardeş İlan Edilmesi

Hiz. Muhammed Medine'ye hicret ettikten sonra, Müslümanlar arasındaki dayanışmayı sağlamak ve onların birlikteliğini tesis etmek amacıyla, ensar ile muhacirleri birbiriyle kardeş ilan etmişti. İslam'da bu uygulamaya muâhât adı verilmektedir. Hiz. Muhammed'in muâhât uygulaması ile muhacir ve ensar'dan olan Müslümanlar arasında, dinî, toplumsal ve ekonomik alanlarda birlik ve beraberliği amaçladığı bilinen bir gerçektir. Bu uygulamayla birlikte Medine'de yeni bir toplum inşa ediliyor, ileride doğacak olan İslam medeniyetinin ilk temelleri atılıyordu. Daha sonraki dönemlerde inen ayette, “*Mü'minler ancak kardeşlerdir. Öyleyse kardeşlerinizin arasını düzeltin. Allah'a karşı gelmekten sakının ki size merhamet edilsin.*”¹⁴⁹ buyurularak Müslümanların kardeş olduğu ve yardımlaşmaları gerektiği üzerinde durulmuş,¹⁵⁰ muâhât uygulamasının önemi bir kez daha vurgulanmıştır.

Ubeyde b. Hâris komutasındaki askeri birliğe katılıp Mikdâd b. Amr ile birlikte Medine'ye hicret eden Utbe b. Gazvân da Hiz. Peygamber'in kardeşleştirme uygulaması gereği Ebû Dücâne Simâk b. Hareşe (öl. 12/633)¹⁵¹ veya bir başka rivayete göre Muâz b. Mâ'is¹⁵² ile kardeş ilan edilmişti.

¹⁴⁹ Hucûrât 49/10.

¹⁵⁰ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/150-151; Hüseyin Aygöl, “Muâhât” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/308-309.

¹⁵¹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/73; Muhammed b. Habîb, *el-Muhabber*, 72; Belâzürî, *Ensâb*, 13/299; Ahatlı, “ Utbe b. Gazvân”, 42/235; Âdil İsmâil Halîl, “Utbe b. Gazvân ve İncâzâtühü'l-‘Askeriyye ve'l-İmrâniyye”, *Külliyetü't-Terbeviyyeti li'l-'Ulûmi'l-İslâmiyyeti* 35/2 (2010), 150; Asri Çubukcu, “ Ebû Dücâne” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 122.

¹⁵² İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed b. el-Bağdâdî, *el-Muntazam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ - Mustafa Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992), 3/75; Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*, 3/366.

Yukarıda da değinildiği üzere, Utbe b. Gazvân'ın kiminle kardeş ilan edildiği ile ilgili olarak kaynaklarda iki isim ön plana çıkmaktadır. Ancak dönemin kaynaklarının geneli onun Ebû Dücâne ile kardeş ilan edildiğini belirtmektedir.

2.2.2 Utbe b. Gazvân'ın Medine'de Misafir Olarak Kaldığı Ev

Utbe b. Gazvân'ın Medine'ye ulaştıktan sonra hangi sahabinin evinde kaldığı ile ilgili olarak kaynaklarda iki farklı isim zikredilmektedir. İbn Hişâm ve Süheylî (öl. 581/1185) gibi siyer alimleri, Utbe'nin Medine'ye ulaştığı zaman Evs kabilesinin Eşheloğullarına mensup Abbâd b. Bîşr'in (öl. 13/634) evinde bir müddet misafir olarak kaldığını belirtmektedir.¹⁵³ Ancak İbn Sa'd ve Belâzürî gibi tarihçiler de Utbe'nin Abdullah b. Seleme el-Aclânî'nin evinde bir müddet misafir olarak kaldığı bilgisini paylaşırlar.¹⁵⁴

Utbe b. Gazvân'ın Abbâd b. Bîşr veya Abdullah b. Seleme el-Aclânî'nin evinde misafir olarak kaldığı bilgisini paylaşan kaynaklar, Utbe'nin misafirlikte geçirdiği süre hakkında herhangi bir bilgi vermemektedir. Utbe'nin hicreti esnasında misafir kaldığı mekânı mevcut rivayetler çerçevesinde tespit edebilmek mümkün görülmemektedir. Ancak rivayetler arası tercihte bulunma yerine, her iki evde de farklı zamanlarda misafir olarak kaldığını düşünebiliriz.

2.2.3 Abdullah b. Cahş Seriyyesine Katılması

Hiz. Muhammed liderliğinde Medine'ye hicret eden muhâcirler, Medine'deki din kardeşlerinin de yardımıyla huzur ve güvenli bir yurt buldular. Hiz. Muhammed, Medine'de sağlanan bu huzurun ve güven ortamının verdiği imkânla İslâm devletinin temellerini attı. Medine'ye gelişinden kısa bir süre sonra İslâm devletinin adımlarını atmaya başlayan Hiz. Muhammed, Müslüman toplumu tehdit edenlere karşı pek çok seriyye ve gazve düzenledi. Düzenlediği seriyye ve gazvelerden biri de Abdullah b. Cahş seriyyesidir.¹⁵⁵

Hiz. Muhammed Medine'ye hicretten 17 ay sonra 623 yılı¹⁵⁶ Receb ayında¹⁵⁷ içinde Utbe b. Gazvân'ın da bulunduğu Abdullah b. Cahş veya Batn-ı

¹⁵³ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/479; Süheylî, *er-Ravzü'l-ünûf*, 2/305; Halîl, "Utbe b. Gazvân", 149.

¹⁵⁴ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/73; Belâzürî, *Ensâb*, 13/298; Ahatlı, "Utbe b. Gazvân", 42/235.

¹⁵⁵ İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/7; Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 2/411; İbn Hibbân, *Sîre*, 1/154; Mustafa Fayda, "Batn-ı Nahle Seriyyesi" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/ 202.

¹⁵⁶ Vâkidî, *el-Megâzî*, 1/13; İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/7; ; Usluer, "Basra Şehrinin Kurucusu Utbe b. Gazvan", 132.

¹⁵⁷ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/601-603; İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/7; Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 2/410-415; ; Usluer, "Basra Şehrinin Kurucusu Utbe b. Gazvan", 132.

Nahle olarak isimlendirilen seriyyeyi düzenledi. Bu seriyye'nin temel amacı Mekke ile Taif arasında yer alan ve Mekke'ye yakın mesafede yer alan Batn-ı Nahle bölgesinde Kureyşliler'e dair istihbârî bilgiler toplamaktı.¹⁵⁸

Hız. Muhammed, bu seriyyenin nereye ve hangi amaçla gönderildiğini gizlemeye karar verdi ve bunun için bazı tedbirler aldı. Abdullah b. Cahş'a bir akşam, sabah namazına silahlarıyla beraber iştirak etmesini söyledi. Sabah namazını eda ettikten sonra tamamı muhâcirlerden müteşekkil yedi¹⁵⁹ veya sekiz kişi ile toplandılar.¹⁶⁰ Vakıdî ise bu kişilerin sayısını on iki şeklinde belirtmektedir.¹⁶¹

Hız. Muhammed, kâtibi Übey b. Kâ'b'a bir mektup yazdırdı. Yazdırdığı bu mektubu Abdullah b. Cahş'a vererek kendisini bu seriyyeye komutan olarak atadığını belirtti.¹⁶² Hız. Peygamber, yazdırdığı bu mektubun Medine'nin doğusunda yer alan Necid yolunu takip ederek iki gece yürüdükten sonra açılmasını istedi. Mektubu alan Abdullah b. Cahş, Hız. Peygamberin talimatına uyarak iki gece boyunca mektubu açmadı. İkinci gecenin sonunda Batn-ı Melel'deki İbn Dümeyrâ kuyusuna varınca mektubu açan Abdullah b. Cahş'a Hız. Peygamber şöyle talimat veriyordu. "Benim bu mektubumu gördüğün vakit yürü ve devam et. Mekke ile Taif arasında bulunan Nahle'ye in. Orada Kureyşi gözetle ve bize onların haberlerini bildir." Abdullah b. Cahş, bu mektubu okuyunca, yanında bulunan askerlerine şöyle dedi: "Rasûlullah bana emretti ki Nahle'ye kadar yürüyelim, orada Kureyşi gözetleyelim ve Raûlullah'a onlardan haber göndereyim. Bana da sizden hiçbirinize bu iş için zorlamada bulunmamam için uyarı yapmıştır. Sizden kim şehâdeti murad eder ve ona rağbet ederse yürüsün, kim de bundan hoşlanmazsa geri dönsün. Bana gelince Rasûlullah'ın emrini yerine getirmeye devam edeceğim."¹⁶³

Abdullah b. Cahş sözünü bitirdikten sonra yolunu değiştirerek Mekke'nin güney tarafına Batn-ı Nahle'ye doğru yürümeye başladı. Yanında bulunan arkadaşları da onunla beraber yürüyerek bu iş için kararlı olduklarını göstermiş

¹⁵⁸ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1,602; Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 2/410-411; İbn Hibbân, *Sîre*, 1/154; Fayda, "Batn-ı Nahle Seriyyesi", 5/ 202; Usluer, "Basra Şehrinin Kurucusu Utbe b. Gazvan", 132-133.

¹⁵⁹ Fayda, "Batn-ı Nahle Seriyyesi", 5/ 202.

¹⁶⁰ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/601; Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 2/410; İbnü'l-Esîr, *el- Kâmil*, 2/10; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 3/299; Fayda, "Batn-ı Nahle Seriyyesi", 5/ 202.

¹⁶¹ Vâkıdî, *el-Megâzi*, 1/16.

¹⁶² İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/249.

¹⁶³ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 2/410-411; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/10-11; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 3/305.

oldu. Ma'den'e kadar ulaşan bu askeri birlik burada bir müddet konakladı. Bu esnada, Sa'd b. Ebû Vakkās ile Utbe b. Gazvân, ortak bindikleri develerini kaybetmişlerdi. Bu iki sahabe develerini aramaya çıkmıştı. Utbe b. Gazvân ile Sa'd b. Ebû Vakkās'ın develerini aramaya çıktığı esnada, askeri birlikte bulunduğu yerden hareket etmiş, develerini arayan bu iki sahabe de askeri birlikten geri kalmıştı.¹⁶⁴

Abdullah b. Cahş komutasındaki askeri birlik, yoluna devam ederek bir müddet sonra Yemen-Taif güzergâhından gelenlerin Mekke şehrine giderken uğrak yeri olan Batn-ı Nahle'ye ulaştı. Burada bir müddet bekledikten sonra Taif'ten dönmekte olan¹⁶⁵ liderliğini Amr b. Hadremî'nin (öl. 2/624) yaptığı Kureyş kabilesine ait kervanı farkettiler.¹⁶⁶ Bu kervan Mekke'ye kuru üzüm, deri,¹⁶⁷ içki¹⁶⁸ ve ticari mallar¹⁶⁹ taşımaktaydı. Kervanda bulunanlar, karşılarında Müslümanları görünce bir anda tedirginliğe kapılmıştı. Ancak Müslümanların içinde başını tıraş eden Ukkâşe b. Mihsan'ı görünce rahatlamışlardı. Çünkü Müslümanların umre maksadıyla yola çıktıklarını düşündüler. Müslümanlar, Recep ayının son günü olması nedeniyle bu kervana saldırıp saldırmama hususunda tereddüde kapılmıştı. Bunun nedeni ise Müslümanların Recep ayının son günü veya Şaban ayının ilk günü olduğuna ilişkin kesin bilgilerinin olmamasıydı. Araplar'daki mevcut örf'e göre Recep ayı haram ay iken Şaban ayı haram ay değildi. Recep ayında başkasına saldırmak ve kan akıtmak büyük günah sayılmaktaydı.¹⁷⁰ Vakıdî ise, bu olayın Şaban ayının ilk gününde meydana geldiği bilgisini paylaşmaktadır.¹⁷¹

Abdullah b. Cahş ve arkadaşları kervana saldırıp saldırmama hususunda aralarında istişare ettikten sonra, kervana saldırma kararı alındı. Bu maksatla Vâkıd b. Abdullah et-Temîmî bir ok atarak Amr b. Hadremî'yi öldürdü. Kervanda bulunan Osman b. Abdullah ve Hakem b. Keysân da esir alınarak kervandaki mallarla birlikte Medine'ye götürüldü.¹⁷²

¹⁶⁴ İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/7; Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 2/411; İbn Hibbân, *Sîre*, 1/155.

¹⁶⁵ İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/7

¹⁶⁶ İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/7; Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 2/411; Fayda, "Batn-ı Nahle Seriyyesi", 5/ 202.

¹⁶⁷ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/602; İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/7; Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 2/411.

¹⁶⁸ İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/7.

¹⁶⁹ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/331-332; Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 2/411.

¹⁷⁰ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/331-332; Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 2/411.

¹⁷¹ Vâkıdî, *el-Megâzi*, 1/14-15.

¹⁷² Vâkıdî, *el-Megâzi*, 1/14-15; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/602; İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/7; Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 2/412; İbnü'l-Esîr, *el- Kâmil*, 2/10.

Abdullah b. Cahş ve arkadaşları Medine'ye varınca, kervandaki malları kendi aralarında bölüşmeye başladı. Abdullah'ın kendi ailesinden olan bir şahıs, getirilen malların 1/5'nin Rasûlullah'ın hakkı olduğunun dile getirince, malların 1/5'i Rasûlullah'a ayrıldı.¹⁷³

Rasûlullah, Abdullah b. Cahş ve askerlerinin haram ayda kervana saldırdıklarını haber alınca, onlara çok kızmış, hatta kendisine ayrılan 1/5'lik kısmı da reddetti.¹⁷⁴ Ayrıca bu durum, Mekke'li müşrikler ve Medine'deki Yahudiler tarafında da Müslümanları yıpratmak amacıyla bir propaganda aracı olarak kullanıldı.¹⁷⁵

Müslümanlar, bu durum karşısında bir müddet zor duruma düşerek sessizliğe büründüler. Daha sonra Allah, Müslümanlara düşmanlarına karşı moral vermek ve onları teskin etmek üzere Bakara sûresinin 217. ayetini indirdi. Bu ayette yüce Allah şöyle buyurmaktadır. “Sana haram ayda savaşmayı soruyorlar. De ki: O ayda savaş büyük bir günahdır. Allah'ın yolundan alıkoymak, onu inkâr etmek, Mescid-i Haram'ın ziyaretine engel olmak ve halkını oradan çıkarmak, Allah katında daha büyük günahdır. Zulüm ve baskı ise adam öldürmekten daha büyüktür. Onlar, güç yetirebilseler, sizi dininizden döndürünceye kadar sizinle savaşmaya devam ederler. Sizden kim dininden döner de kâfir olarak ölürse, öylelerin bütün yapıp ettikleri dünyada da ahirette de boşa gitmiştir. Bunlar cehennemliklerdir, orada sürekli kalacaklardır.”¹⁷⁶

Bu ayetin inmesinin ardından Hz. Muhammed, kervanda bulunan malların taksimini Müslümanlar arasında yaptı. Bu arada, seriyyeye katılan Sa'd b. Ebû Vakkâs ile Utbe b. Gazvân hâlâ Medine'ye dönmemişti.¹⁷⁷

Müslümanlar, Medine'ye dönmeyen Utbe b. Gazvân ile Sa'd'ın Mekkeliler tarafından esir alınmış olabileceğini düşünmeye başladı. Kureyşliler ise esir alınan Osman b. Abdullah ile Hakem b. Kaysân'ın fidyelerini ödemek üzere Medine'ye elçi göndermişti. Hz. Muhammed'in elçilere yönelik olarak, Utbe b. Gazvân ve Sa'd b. Ebû Vakkâs Medine'ye ulaşmadan esirler için teklif edilen fidyenin asla kabul edilmeyeceği ile ilgili sözleri üzerine, esirlerin, Kureyşliler tarafından teslim alınması da gecikmiş oldu. Bir müddet sonra Utbe b.

¹⁷³ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/333; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/11; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 3/305-306.

¹⁷⁴ Vâkıdî, *el-Megâzî*, 1/16; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/603; Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 2/412.

¹⁷⁵ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/179-181; Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 2/412; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/11; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 3/305-306.

¹⁷⁶ Bakara 2/217.

¹⁷⁷ İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/7; Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 2/411; İbn Hibbân, *Sîre*, 1/155.

Gazvân ile Sa'd b. Ebû Vakkâs Medine'ye ulaşınca Hz. Muhamed de bu iki esirin fidyelerini kabul ederek Kureyşliler'e esirleri teslim etti.¹⁷⁸

Müslümanlar, ilk kez bu seriyye esnasında Mekkeli müşriklerden birini öldürmek, bazılarını da esir almak ve kervanına el koymak sûreti ile güçlerini, Mekkelilere göstermiş oldu. Bu kervanda bulunan yiyecek, içecek ve ticari malzemeler Müslümanların ekonomik gücünü de artırdı. Müslümanların bu kervana saldırması, onların hafife alınamayacak derecede güçlendiğini göstermekle birlikte Mekkeli müşriklerin, ticaret yollarının tehlikeye girdiğinin farkına varmasını sağladı. Ayrıca bu seriyye, kısa bir süre sonra yapılacak olan Bedir gazvesinin de fitilini ateşlemiş oldu.¹⁷⁹

Bu seriyye Müslümanların askeri anlamda ne kadar güçlendiğini göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Zira Mekkeli müşrikler, bu seriyyeye kadar hala Müslümanları zayıf ve güçsüz kimseler olarak görüyorlardı. Ayrıca, bu seriyyede ele geçirilen esirlerin geri alınması maksadıyla Medine'ye bir elçi gönderilmesi, Kureyşliler'in Hz. Peygamber'i bir devlet adamı olarak da muhatap almaya başladıkları izlenimi vermesi açısından oldukça önemlidir.

2.2.4 Bedir, Uhud ve Hendek Gazvelerine Katılması

Utbe b. Gazvân, Müslümanların müşriklere karşı varolma mücadelesi verdiği bir dönemde, Hz. Muhammed ile birlikte Bedir, Uhud ve Hendek başta olmak üzere birçok gazve'ye katılmıştı.

Kaynaklar Utbe b. Gazvân'ın Bedir savaşı'na, Ubeyd adlı devesiyle katıldığı, bu deveye Hz. Peygamber'in halası Ervâ'nın (ö. 15/636) oğlu ve Mekke dönemi Müslümanlarından¹⁸⁰ arkadaşı Tuleyb b. Umeyr (öl. 13/634) ile birlikte ortak bindiği, savaşta müslümanlar için yararlılıklar sergilediği bilgisini paylaşır.¹⁸¹

Ok atmada oldukça hünerli olan, oku ile attığını vuran ve Hz. Muhammed'in önemli okçuları arasında sayılan Utbe b. Gazvân'ın,¹⁸² Hz. Muhammed ile birlikte, Uhud savaşına katıldığı, iyi ok atmadaki hünerini bu

¹⁷⁸ Vâkıdî, *el-Megâzî*, 1/16; İbn Hişâm, *es-Sîre*, 2/180; Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 2/413; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 3/306.

¹⁷⁹ Fayda, "Batn-ı Nahle Seriyyesi" 5/202-203.

¹⁸⁰ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 3/93.

¹⁸¹ Vâkıdî, *el-Megâzî*, 1/24; Belâzürî, *Ensâb*, 13/299; Usluer, "Basra Şehrinin Kurucusu Utbe b. Gazvan", 134.

¹⁸² Vâkıdî, *el-Megâzî*, 1/243; İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/72; Belâzürî, *Ensâb*, 1/323.

savaşta sergilediği ve Müslümanlar için üstün yararlılıklar sergilediği bilgisi kaynaklarda mevcuttur.¹⁸³

Dönemin kaynakları, Utbe'nin katıldığı Bedir, Uhud ve Hendek gazveleri hakkında bilgi verseler de onun bu savaşlarda gösterdiği yararlılıklar hakkında detaylı bir bilgi paylaşmamaktadır. Hz. Muhammed ile birlikte başta Bedir, Uhud ve Hendek savaşlarına katıldığı bilgisini bizimle paylaşan Vâkıdî, İbn Sa'd ve Belâzürî gibi ilk dönem İslam tarihçilerinin Utbe b. Gazvân'ın, bu savaşlardaki konumu hakkında detaylı bilgiyi paylaşmamaları, bu konunun detaylı bir şekilde anlaşılmasının önüne geçmektedir. Ayrıca Utbe'nin Hz. Peygamber döneminde herhangi bir seriyede komutan olduğu bilgisi de kaynaklarda yer almamaktadır.

¹⁸³ Vâkıdî, *el-Meğâzî*, 1/243; Belâzürî, *Ensâb*, 1/382; Usluer, “Basra Şehrinin Kurucusu Utbe b. Gazvân”, 134.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3.UTBE B. GAZVÂN'IN RÂŞİD HALİFELER DÖNEMİ FAALİYETLERİ

Utbe b. Gazvân, gerek Hz. Peygamber dönemi, gerekse daha sonraki dönemler de özellikle de Hz. Ömer döneminde ciddi askeri faaliyetlerde bulunmuştur. Bu faaliyetleri başlıklar altında ele almak mümkündür.

3.1 Utbe b. Gazvân'ın Askeri Faaliyetleri

3.1.1 Utbe b. Gazvân'ın Ebû Bekir Dönemindeki Faaliyetleri

Hz. Muhammed'in ölümünden sonra yerine halîfe olarak seçilen Ebû Bekir'in hilâfetinin ilk dönemlerinde Ridde olayları meydana geldi. Şöyle ki, çöllerde yaşayan bedevi bazı Arap kabileleri, Hz. Muhammed'e vermiş oldukları zekâtı halîfe Ebû Bekir'e vermeyi reddederek yönetime bir nevi başkaldırdı. Ebû Bekir de Medine merkezli devletin otoritesini bu kabilelere kabul ettirmek amacıyla bir İslam ordusu teşekkül ettirdi. Kurduğu orduyla birlikte kabilelerin üzerine yürüdü. Halîl Âdil İsmail her hangi bir kaynağa dayanmaksızın Utbe b. Gazvân'ın Ridde savaşlarında yer aldığını söylese de¹⁸⁴ yaptığımız araştırmalar neticesinde kaynaklarda bu bilgiyi teyit edemediğimizi belirtmek yerinde olacaktır.

3.1.2 Utbe b. Gazvân'ın Hz. Ömer Dönemindeki Faaliyetleri

Utbe b. Gazvân, Hz. Ömer döneminde çeşitli siyasî ve askerî faaliyetlerde bulunmuştur. Bu faaliyetleri şu şekilde sıralamak mümkündür.

Müslümanların ilk halifesi olan Ebû Bekir, 12/633 yılında irtidad hareketleri ve diğer isyanları bastırdıktan sonra Yemâme'de bulunan Hâlid b. Velîd'e, İslam devletinin kuzey doğusunda yer alan ve dönemin en güçlü devletleri arasında sayılan Sâsâni devletinin sınırları içerisindeki Irak topraklarına seferler yapmasını emretti.¹⁸⁵

Hâlid b. Velîd, halîfe tarafından, kendisine fetih emrinin verilmesinin ardından askerleriyle birlikte yola koyuldu. Bir müddet yoluna devam eden Hâlid b. Velîd ve askerleri, daha sonraları Müslümanların Hureybe olarak

¹⁸⁴ Halîl, "Utbe b. Gazvân", 150.

¹⁸⁵ Belâzürî, *Fütûh*, 238

isimlendireceği bölgeye ulaştı.¹⁸⁶ Aynı zamanda daha önceleri bu bölgeye ulaşmış olan Bekir kabilesi mensubu olan Süveyd b. Kutbe¹⁸⁷ veya Kutbe b. Katâde¹⁸⁸ ve Müsennâ b. Hârise eş-Şeybânî¹⁸⁹ adlı iki komutan, Hîre ve Übülle yakınlarında düşman askerlerine baskınlar düzenliyor, onların mallarına el koyuyordu.

Süveyd b. Kutbe el-İclî ve Müsennâ b. Hârise eş-Şeybânî adlı bu iki komutan bölgeye yeni ulaşmış olan Hâlid b. Velîd'e biat ederek onun emirlerine uymaya başladılar. Bu iki komutanın da dâhil olmasıyla birlikte daha da güçlenen Hâlid b. Velîd ve askerleri, kısa zamanda Hîre topraklarına kadar uzanan alanı fethetti.¹⁹⁰ Hîre halkı ise Hâlid b. Velîd ve askerlerini görünce, kale gibi korunaklı olan saraylarına saklandı. En sonunda Hîre'nin yöneticisi Amr b. Bukaya ve Hâlid b. Velîd arasında yapılan görüşmeler sonunda, Hîre halkına yıllık yüz bin dirhem vergi verme karşılığında dokunulmayacağı ile ilgili bir antlaşma yapıldı. Böylelikle Hîre herhangi bir savaş yapılmadan İslâm topraklarına katılmış oldu. Hâlid b. Velîd, bu bölgelerdeki fetihlerini gerçekleştirdikten sonra askerleri ile birlikte Şam tarafına geçti. Ancak Müsennâ b. Hârise eş-Şeybânî, Irak (Sevad) topraklarında kalarak fetihlerine kaldığı yerden devam ediyordu. Tam da bu dönemde halîfe Ebû Bekir ölmüş yerine de Hz. Ömer hilafete geçmişti.¹⁹¹

Hz. Ebû Bekir'in vefatının ardından yerine halîfe olarak seçilen Hz. Ömer, kendisinden önce sürdürülen Sâsânî toprakları içinde bulunan Irak topraklarına yönelik gerçekleştirilen fetihlerin devam ettirilmesi taraftarıydı. Bu amaçla Ebû Ubeyd b. Mes'ûd'u emrine beş bin kadar asker vererek Irak topraklarına gönderdi. Ayrıca Ebû Ubeyd'in yanına Beni Neccâr'dan Selîl b. Kays'ı komutan olarak tayin etti. Yine Irak topraklarında fetihlerine devam eden Müsennâ b. Hârise eş-Şeybânî'ye de bir mektup yazarak Ebû Ubeyd'e tabi olmasını ve bu bölgede gerçekleşecek fetihlere katkı sağlamasını emretti. Ebû Ubeyd, Hz. Ömer'den emir alır almaz, Hîre topraklarına doğru yola koyuldu. Hîre topraklarına doğru ilerleyen Ebû Ubeyd ve askerlerine, bir müddet sonra da Müsennâ katılarak kendisine tabi oldu. Ebû Ubeyd ve askerleri, Kussun-Natif bölgesine ulaştıklarında, Merdanşah komutasındaki İran orduları, onların karşısına çıktı. İki taraf arasında yapılan savaşta Müslüman askerler büyük bir yenilgi aldılar. Bu

¹⁸⁶ Halîfe, *et-Târîh*, 117; Belâzürî, *Fütûh*, 331

¹⁸⁷ Belâzürî, *Fütûh*, 331; Dîneverî, *Ahbârü't-tıvâl*, 111.

¹⁸⁸ Belâzürî, *Fütûh*, 331; Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 3/593; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/316.

¹⁸⁹ Dîneverî, *Ahbârü't-tıvâl*, 111.

¹⁹⁰ Dîneverî, *Ahbârü't-tıvâl*, 111.

¹⁹¹ Dîneverî, *Ahbârü't-tıvâl*, 112.

savaşta Ebû Ubeyd ve Selit b. Kays el-Ensârî şehid edildiler. İki taraf arasında yapılan bu savaş, Ebû Ubeyd'in nehrin üzerine köprü yaptırması nedeniyle Ebû Ubeyd Köprüsü savaşı olarak da bilinmektedir. Müsennâ, Ebû Ubeyd'in şehit edilmesiyle birlikte Müslüman askerlerin başına geçerek onları Sa'lebiyye bölgesine getirdi ve orada karargah kurdu.¹⁹²

Müsennâ, bundan sonra Hz. Ömer'e durumu belirten bir mektup yazdı. Hz. Ömer kendisine ulaşan bu mektubu okuduktan sonra Müsennâ'ya yardım etmek üzere askeri birlik göndermişti. Artık İslam ordusunun komutanı olan Müsennâ, kendisine ulaşan bu takviye birlikle birlikte Deyru Hind'e¹⁹³ ulaştı. Müsennâ ve askerleri, bu yere ulaştıkları zaman karşılarına İranlı askerler çıkmış, iki taraf arasında yapılan savaşı Müslümanlar kazanmıştı. Böylelikle Müslümanlar Enbâr'a kadar ulaşarak burada karargâhlarını kurdular. Aynı zamanda Hîre bölgesinde seferler düzenleyen Süveyd b. Kutbe el-İclî,¹⁹⁴ kazanılan bu zaferden haberdar olmuş, Müslümanların kazandığı bu zaferi ve bölgenin hala güvenlik açısından zayıf bir konumda olduğunu belirten mektubunu halîfe Ömer'e yollamıştı. Kendisine ulaşan bu mektubu okuyan Hz. Ömer, bu bölgenin tamamen hâkimiyet altına alınması ve güvenliğinin sağlanması amacıyla Utbe b. Gazvân komutasında bir askeri birliği, Irak topraklarına gönderme kararı aldı.¹⁹⁵ Kaynaklar, Basra kurulmadan önce bu bölgeye insanların Arzu Hind (Hind Diyarı) olarak adlandırdığı bilgisini paylaşmaktadır.¹⁹⁶ Vâkıdî'nin biri rivayetine göre Hz. Ömer, Utbe b. Gazvân'ı Übülle şehri fethedilmeden önce bölgeye göndermiştir.¹⁹⁷ Dîneverî, *Aḥbârü't-tıvâl* adlı eserinde, Utbe b. Gazvân'ın Medine'den bizzat halîfe Ömer tarafından Basra taraflarına gönderildiğini belirtmektedir.¹⁹⁸ Dolayısıyla Hz. Ömer'in Utbe'yi Basra taraflarına gönderdiği tarih genel kabul olarak hicretin 14. yılıdır.¹⁹⁹ Bununla birlikte Vâkıdî diğer bir rivayetinde Hz. Ömer'in, Medâin şehrinde bulunan Sa'd b. Ebû Vakkās'a bir mektup yazarak

¹⁹² Dîneverî, *Aḥbârü't-tıvâl*, 113-114.

¹⁹³ Deyru Hind; Amr b. Hind'in annesi tarafından Necef yolu üzerinde inşa edilmiş olan bir manastırın adıdır. bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 2/542-543.

¹⁹⁴ Dîneverî, *Aḥbârü't-tıvâl*, 116; Belâzürî, *Fütûh*, 331-332.

¹⁹⁵ Dîneverî, *Aḥbârü't-tıvâl*, 116; Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 3/591; Ebû Ubeyd el-Bekrî, Abdullâh b. Abdülazîz b. Muhammed b. Eyyûb b. Amr el-Bekrî el-Endelüsî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, thk. A. P. van Leeuwen, A. Ferre (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1992), 1/148; Bosworth, "Utba b. Ghazwan", 10/944.

¹⁹⁶ Dîneverî, *Aḥbârü't-tıvâl*, 33; Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 3/591; İbn Sa'd, *Ṭabaḳāt*, 9/5; Belâzürî, *Fütûh*, 337; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam*, 4/181.

¹⁹⁷ İbn Sa'd, *Ṭabaḳāt*, 9/5.

¹⁹⁸ Dîneverî, *Aḥbârü't-tıvâl*, 117.

¹⁹⁹ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 3/590-591.

Utbe b. Gazvân'ın emrindeki askerler ile birlikte Basra'nın bulunduğu bölgeye gitmesini, kendisinin de Kûfe'ye yerleşmesini emretti.²⁰⁰ Vâkıdî'nin bir başka rivayetinde ise Hz. Ömer Kâdisiye'de Sa'd b. Ebî Vakkâs'la birlikte bulunan Utbe b. Gazvân'a mektup yazarak Basra taraflarına gitmesini emretmiştir.²⁰¹ Vâkıdî'nin Utbe'nin Basra taraflarına gönderilmesine ilişkin farklı rivayetleri, hadiselerin genel seyrine aykırı görülmektedir. Çünkü Kâdisiye 15/636, Medâin ise bundan birkaç ay sonra Safer 16/637 tarihinde fethedilmiştir. Bu tarihler genelde Irak'ın fethinin tamamlandığı tarihlerdir. Basra ve çevresinin Irak fetihleri sonrası ele geçirildiğini iddia etmek doğru gibi görünmemektedir.

Utbe b. Gazvân, Hz. Ömer'in emri üzere Medâin'den üç yüz elli kadar askeri ile birlikte Basra taraflarına doğru hareket etti. Utbe, Hz. Ömer'in "Maiyetinle yola koyul. Arap diyarına en uzak ve Fars diyarının en yakınında bir noktaya ulaştığında orada konakla."²⁰² emrini yerine getirmek üzere Basra'ya ulaşır ulaşmaz uygun bir yer aramaya başladı.

Utbe b. Gazvân'ı Irak toprakları içinde bulunan daha sonra Basra olarak isimlendirilecek bölgeye gönderme kararı alan Hz. Ömer, bu amaçla Utbe'yi yanına çağırarak kendisine Belâzürî'ye göre aşağıdaki talimatta bulundu:

"Şüphesiz Hîre fethedildi. Acemlerin komutanı Mihrân öldürüldü. Müslüman süvarileri Bâbil topraklarına ayakbastı. O halde Basra bölgesine git. Ahvâz, Fâris ve Meysân halklarının senin kardeşlerinin aleyhine kendi kardeşlerine yardım etmesine karşı düşmanı oyala."²⁰³

Taberî'deki Hz. Ömer'in Utbe'ye verdiği talimat biraz daha geniştir:

"Ey Utbe! Ben seni, Arzu Hind'e,²⁰⁴ tayin ettim. Orası, cenk meydanlarından bir yerdir. Dilerim ki Yüce Allah, sana o muhitte bulunan düşmanlarına karşı yardım etsin. Âlâ b. Hadremî'ye de bir mektup yazarak, sana Arfece b. Harsame'yi destek olarak göndermesini söyledim. Nitekim Arfece, bir cihad adamıdır ve savaş taktiklerinde mahir bir kimsedir. Sana geldiğinde, ona danış ve yakınlık göster. Düşmanlarını Allah'a davet et. Davetine icabet edenlerinde davetini kabul et. Davetine icabet etmeyenler ise sana cizye verip

²⁰⁰ İbn Sa'd, *Tabakât*, 9/5; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam*, 4/181.

²⁰¹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 9/5.

²⁰² Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 3/591-592.

²⁰³ Belâzürî, *Fütûh*, 332.

²⁰⁴ Basra; ilk önceleri Arzu Hind olarak adlandırılmaktaydı. Çünkü bu bölge Hind toprakları arasında yer alıyordu. bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 1/432; Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 3/591.

boyun eğecekler. Aksi takdirde tereddütsüz kılıca başvurulacaktır. Sana tevdi edilen görevde Allah'tan sakın. Sakın nefsin, seni, arkadaşlarını sana karşı bozacak bir kibre kaptırmasın. Sen Rasûlüllah'ın maiyetinde bulunup, zillet içerisinde iken onunla aziz ve güç sahibi oldun. Sonra da sözü geçen ve emrine itaat edilen bir emir oldun. Tabii ki de seni, kibre götürmez ve senden aşağı durumda olanlara karşı nefsin seni şımartmazsa. Günahtan sakındığın kadar, nimetin tehlikesinden de sakın. Ben, günahtan çok seni, nimetin şımartmasından endişe ediyorum. Sonra sonu cehennem olan bir düşüşe maruz kalırsın. Kendim ve senin için böyle bir düşüşten Allah'a sığınırım. İnsanlar Allah'a hızla yöneldiler ve sonra dünyaya meylettiler. Senin murâdın dünya değil Allah rızası olsun. Zalimlerin yıkılışından sakın.”²⁰⁵

Utbe b. Gazvân, halifenin kendisine yaptığı nasihatleri dinledikten sonra emrine verilen iki bin askerle birlikte 14/635 senesinde yola çıktı. Ayrıca Süveyd b. Kutbe el İclî'ye de bir mektup yazılarak Utbe'ye katılması istendi.²⁰⁶ Bazı rivayetlerde Utbe b. Gazvân'ın yola çıkarken 300 askerinin olduğu, bu sayının Basra'ya ulaştığında ise 500'e çıktığına dair bilgiler mevcuttur.²⁰⁷ Bazı rivayetlerde ise Utbe'nin Basra'ya doğru yola çıkarken sırasıyla 700²⁰⁸ veyahut 800²⁰⁹ askerinin olduğuna yönelik bilgiler mevcuttur.

Beraberindeki askerler ile birlikte hareket eden Utbe b. Gazvân, rebûlevvel veya rebûlahir ayında ileride Basra'nın kurulacağı bölgeye ulaştı. Utbe b. Gazvân, ilk önce, bataklık ve kamışlarla kaplı, kurbağaların çokça bulunduğu, etrafında yıkık dökük binaların bulunması nedeniyle Müslümanlar tarafından Hureybe olarak adlandırılan yerde konakladı.²¹⁰ Ayrıca Basra'nın kurulacağı bölgede hali hazırda yedi yerleşim yeri bulunmaktaydı. Bu yerleşim yerlerinin iki tanesi Hureybe'de, iki tanesi Ezd'de, iki tanesi Beni Temîm'de ve bir tanesi de Zabuka'daydı. Kendisi Hureybe'de konaklayan Utbe b. Gazvân, askerlerini bu yedi bölgeye eşit bir şekilde yerleştirdi.²¹¹ Ardından askerleriyle birlikte konakladıkları bölgeyi anlatan, Müslümanların kış geldiğinde kalacakları, savaştan döndüklerinde ise huzur içinde dinlenecekleri bir yere ihtiyaçlarının

²⁰⁵ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 3/593-594; İbnü'l-Esîr, *el- Kâmil*, 2/316-317; Halîl, “Utbe b. Gazvân”, 151.

²⁰⁶ Dîneverî, *Ahbarü't-tıvâl*, 177.

²⁰⁷ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 3/594.

²⁰⁸ Bekrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 1/432.

²⁰⁹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/3; Belâzürî, *Fütûh*, 333-341; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 1/432.

²¹⁰ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 3/594.

²¹¹ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 3/591.

olduğunu belirten mektubu Hz. Ömer'e yolladı. Utbe'nin mektubunu alan Hz. Ömer de ona "Sen, arkadaşlarını bir yerde topla. Bu yer, su ve otlak arazilere yakın olsun. Seçtiğin bu yeri, bana anlatan bir de mektup yaz." diyerek onun mektubuna karşılık verdi. Utbe b. Gazvân, halifenin kendisine yazdığı mektubu okuyunca, yerleştiği bölgeyi detaylı bir şekilde anlatan bir mektubu kaleme aldı. Yazılan bu mektupta şöyle denilmektedir:

"Ben, sahra tarafında, ekili arazilere uzanan çok verimli, yakınında su yatakları ve kamışlık olan bir arazi buldum." Hz. Ömer, kendisine Utbe'nin yazdığı mektup ulaşınca çok sevindi ve cevaben "Ey Utbe! İşte burası verimli, su ve otlak arazilere yakın yer. Halkı bu yere indir." dediği ikinci mektubunu Utbe'ye yolladı. Utbe, aldığı bu emir üzere, askerlerini bir araya toplayarak, bu bölgeye indirdi. Ayrıca Utbe ve askerleri, bu bölgede bir müddet konakladı.²¹²

Ömer b. Şebbe'den gelen bir rivayette ise Utbe'nin Basra'ya 300 kadar askerle gittiği, Basra'ya ulaşınca bol kamışlı araziye görüp kurbağaların sesini duyduğunda "Mü'minlerin emiri bana, Arap topraklarının en son noktası ve Acem topraklarının en yakın noktasında durmamı ve burada konaklamamı emretti. İmamımızın durmamızı emrettiği yer burasıdır. Burada konaklayalım." dediği ve bu bölge de konakladıkları, bu bölgenin ise Hureybe olarak adlandırıldığı bilgisi geçmektedir.²¹³

Ayrıca Seyf b. Ömer'den nakledilen başka bir rivayette ise, Utbe b. Gazvân'ın Medâin'de bulunduğu sırada, Kadisiye savaşı'na katılan Sa'd b. Ebû Vakkâs tarafından halifenin emri üzerine ileride Basra olarak adlandırılacak bölgeye gönderildiği belirtilmektedir.²¹⁴

Dîneverî, *Ahbârü't-tıvâl* adlı eserinde, Utbe ve askerlerinin Hureybe'de bir müddet konakladıktan sonra Basra'nın bulunduğu bölgeye intikal ettiğini belirtmektedir.²¹⁵

Utbe b. Gazvân'ın Basra'ya emir olarak tayin edilmesinin belki de en önemli sebeplerinden birisi de Müslümanlar tarafından fethedilen Hîre ve çevresinin Farslı askerlerle çevrili olması ve Müslüman askerlerin bölgedeki gücünün istenen seviyede olmamasıydı. Müslümanların Hîre'deki askerî zayıflığından haberdar olan Hz. Ömer, Hîre'nin etrafında bulunan Farslı askerlerin

²¹² Belâzürî, *Fütûh*, 332.

²¹³ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 3/594.

²¹⁴ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 3/594; İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/3.

²¹⁵ Dîneverî, *Ahbârü't-tıvâl*, 117.

tekrar güçlenip Müslümanlara karşı yeniden saldırıya geçmelerini önlemek amacıyla Utbe b. Gazvân'ı Basra'ya gönderdi.

Utbe b. Gazvân, Basra'ya emir olarak tayin edilince, eşi Ezde bint Hârise ve onun kardeşleri Nafi', Ebû Bekre ve Ziyad'ı da beraberinde götürdü.²¹⁶ Ayrıca, Utbe b. Gazvân, Basra'ya doğru yola çıktığı vakit, askerlerinin arasında seksen kadar sahabe de bulunmaktaydı.²¹⁷

Übülle'nin Fethi

14/635 senesinde mâiyetindeki askerler ile birlikte ilk önce Hureybe bölgesine, burada bir süre dinlendikten sonra da Basra'nın kurulacağı bölgeye hareket eden Utbe b. Gazvân, burada konaklamaya başladı. Bölgeye yakın bir mesafede bulunan Übülle liman kasabasıydı. Buraya, başta Çin olmak üzere, Uman, Bahreyn ve Hindistan gibi pek çok ülkeden ticaret gemisi gelirdi. Bu nedenle de bu kasaba, stratejik olarak önemli bir konumdaydı.²¹⁸ Yine bu kasabada 500 kadar Çinli asker bulunmaktaydı.²¹⁹ Ayrıca Übülle kasabasının etrafı çok sayıda sur ile çevriliydi ve oldukça da korunaklıydı.²²⁰

Übülle halkı, Utbe ve askerlerinin kendilerine yakın bir mesafede konaklamalarından hoşnut değildi. Müslüman ordunun bölgedeki varlığı, onlar için bir tehdit teşkil etmekteydi. Bu nedendir ki Übülle halkı, zaman zaman Utbe ve askerlerine baskınlar veriyor, onlara saldırılar düzenliyordu. Übülle halkının kendilerine verdiği zarardan dolayı Utbe, bu kasabanın fethedilmesini ve bir an önce bu saldırıların bertaraf edilmesini istemekteydi. Bu amaçla beraberinde getirdiği yaklaşık olarak 270²²¹ veyahut 300²²² kadar askeriyle birlikte Übülle kasabasının üzerine yürüdü. Utbe b. Gazvân, Übülle kasabasının üzerine yürümeden önce Kutbe b. Katâde ve Kasâme b. Züheyr el-Mâzinî'yi on kadar askerle geride bırakarak onlara, orduyu takip etmelerini, ordudan kaçanları

²¹⁶ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 3/597.

²¹⁷ Bekrî, *Mesâlik ve'l-Memâlik*, 1/432.

²¹⁸ Dîneverî, *Aḥbârü't-tıvâl*, 117; Nüveyrî, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb b. Muhammed el-Bekrî et-Teymî el-Kureşî (öl. 733/1333), *Nihâyetü'l-ereb fî fînûni'l-edeb* (Kahire: Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 1423), 19/235.

²¹⁹ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 3/591; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/318; Dîneverî, *Aḥbârü't-tıvâl*, 117; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 19/235.

²²⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/318.

²²¹ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 3/616.

²²² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/318.

durdurma ve geriden gelebilecek düşman saldırılarını engelleme talimatını verdi.²²³

Utbe b. Gazvân'ın birlikleri ile Übülle askerleri savaşmak üzere karşı karşıya geldi. İki taraf arasında meydana gelen bu şavaşı, Utbe b. Gazvân ve askerleri kazandı. Utbe b. Gazvân şavaşı kazandıktan sonra karargâhına geri döndü. Übülle askerleri de şavaşı meydanından kaçarak kasabaya geri döndü. Übülle askerleri, Utbe ve birliklerinin tekrar saldırılarına maruz kalacakları korkusuna kapılarak birkaç gün içinde Übülle'yi boşaltma kararı aldı. Bu amaçla kayıklara binerek Fırat'ın karşı tarafına geçtiler. Yanlarında, getirebildikleri kadar değerli eşya ve madenleri getirdiler. Yanlarında getiremedikleri değerli eşyalar ise Übülle kasabasında kaldı.²²⁴

Übülle halkının kasabayı terk etmelerinin ardından Müslümanlar, kasabaya girdiler. Böylelikle de Übülle kasabası, Müslümanlar tarafından fethedilmiş oldu. Müslüman askerler, Übülle halkının geride bıraktığı, pek çok altın, mücevher, değerli eşya, silah ve esiri de ele geçirdiler. Ele geçirilen altı yüz dirhem orada bulunan Müslümanlara dağıtıldı. Her Müslüman askere iki dirhem düştü. Utbe ayrıca, şavaşı katılan her Müslümana, iki bin atıye verdi. Ele geçirilen diğer ganimetler ise, bizzat Utbe b. Gazvân'ın görevlendirdiği Nâfi' b. Hâris tarafından, ganimetlerin humusu ayrıldıktan sonra, Müslümanlar arasında eşit bir şekilde taksim edildi. Ayrıca bu şavasta, Nâfi' b. Hâris dokuz düşman askeri, Ebû Bekre'de altı düşman askerini öldürmüştü.²²⁵ Übülle kasabasının fethi, Recep ayı (21 Ağustos-19 Eylül) veyahut Şaban (20 Eylül-18 Ekim 635) ayında gerçekleşti.²²⁶

Bu arada Übülle'nin fethi hakkında Hz. Ömer'e bilgi vermek amacıyla mektup yazan Utbe b. Gazvân, mektubunda şöyle diyordu: "Allah'a hamdolsun ki Übülle'nin fethi bize nasip oldu. Burası Çin, Umân, Bahreyn ve Hindistan'dan gelen gemilerin uğrak yeridir. Onların altın, gümüş ve çocuklarını şavaşı ganimeti olarak aldık. Bunların detaylı açıklamasını Allah'ın izniyle size yazmaktayım." Utbe b. Gazvân, yazdığı bu mektubu, Nâfi' b. Hâris ile birlikte Hz. Ömer'e yolladı. Nâfi' b. Hâris Medine'ye ulaşınca, mektubu Hz. Ömer'e verdi. Utbe'nin

²²³ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 3/593-594.

²²⁴ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 3/593-594; İbnü'l-Esîr, *el- Kâmil*, 2/318.

²²⁵ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 3/593/594; İbnü'l-Esîr, *el- Kâmil*, 2/318; Dîneverî, *Ahbârü't-tivâl*, 177

²²⁶ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 3/593-594; İbnü'l-Esîr, *el- Kâmil*, 2/318; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7/57.

gönderdiği mektubu okuyan halife Ömer çok mutlu oldu. Hz. Ömer'in sevindiğini gören Nâfi'de, bunu fırsat bilerek Hz. Ömer'den bölgede bir arazi edindiğini, bu arazinin mülkünün kendine verilmesini talep etti. Hz. Ömer'de Utbe'ye bir mektup yazarak, Nâfi' tarafından ekilip biçilen arazinin ona tahsis edilmesini istedi. Böylelikle de Basra'da ilk arazi edinen kişi Nâfi' oldu.²²⁷

Utbe b. Gazvân ve askerleri Übülle'yi fethettikten bir müddet sonra acıkmaya başlamıştı. Bu durum üzerine Utbe b. Gazvân, askerlerine her yere dağılmalarını, yiyecek ve içecek bulmalarını emretti. Utbe b. Gazvân'ın emri üzere kasabanın dört bir yanına dağılan askerler, yiyecek ve içecek aramaya başladı. Askerler, en sonunda yöneticilerin kaldığı sarayın ambarına kadar ulaştı. Sarayın ambarına girdiklerinde, karşılarında iki adet sepet gördüler. Bu sepetlerin ilkinin içinde kabuklu pirinç taneleri vardı. Diğer sepette ise, hurma bulunmaktaydı. Askerler, buldukları bu sepetleri, komutanları Utbe b. Gazvân'a götürdüler. Getirilen bu sepetlerin içini açtıran Utbe, ilk sepetteki pirinci görür görmez, pirincin düşman tarafından hazırlanmış bir tuzak olduğunu, içinde zehir olabileceğini söyleyerek onun atılmasını istemiş, açılan diğer sepetin içindeki hurmaların ise askerler arasında eşit bir şekilde bölüştürülerek yenmesini emretmişti. Askerler, hurmaları yediği esnada, diğer sepetteki pirinç tanelerinin orada bulunan bir at tarafından yendiğini gördüler. Bunun üzerine atın zehirlendiği ve öleceği endişesine kapılan askerler, atı kesip etini yemeye meylettiler. Ancak bu esnada atın yanında bulunan sahibi, atının kesilmesine razı gelmeyerek onlara şöyle dedi: “Durun, atı kesmeyin! Eğer at zehirlendiyse bir müddet sonra ölür. Zehirlenmedi ise ölmez. Ben atın başında bu gece nöbet tutayım. Atın öleceğine ikna olursam onu keser ve size ikram ederim.” Atın sahibinin bu sözü üzerine, orada bulunan askerler, atın ölüp ölmediğini kontrol etmeye başladı. Ata, o gece hiçbir şey olmadı. Bu durum karşısında şaşkına dönen askerlere Utbe b. Gazvân'ın karısı Ezde bint Hâris'e şöyle dedi: “Pirinci yıkayın. Onu suya koyun ve bir süre bekletin. Böyle yaparsanız, pirinçte zehir dahi olsa etkisini yitirir.” Askerler, Ezde'nin bu talimatı üzere, pirinci suya koyup beklettiler. Suda bekleyen pirinç bir müddet sonra şişmeye başladı. Pirinç tamamen suyunu çekince de pilava dönüştü. Orada bulunan askerler de Utbe b.

²²⁷ Dîneverî, *Aḥbârü't-tivâl*, 117-118.

Gazvân'ın izni ile pirinç pilavını yediler.²²⁸ Böylelikle de pirinç pilavı Müslüman askerler tarafından keşfedilmiş oldu.

3.1.2.1 Furât'ın Fethi

Übülle kasabasının fethinden sonra Utbe b. Gazvân ve askerleri, Vâsıt ve Basra arasındaki Behmen Erdeşîr'in kasabalarından Furâtü'l-Basra²²⁹ bölgesine yöneldiler. Bu esnada Utbe b. Gazvân'ın yanında eşi Ezde bint el-Hâris b. Kelede de bulunmaktaydı. Furât'ın yöneticisi, Utbe b. Gazvân ve askerlerinin bölgeyi ele geçirmek üzere harekete geçtiği bilgisini alınca, emrindeki yaklaşık dört bin kişilik süvari ile Utbe'nin karşısına çıktı.²³⁰ İki taraf arasında savaşın başladığı esnada Ezde bint el-Hâris, Müslüman askerlere moral vermek amacıyla şöyle seslendi: “Ey Mücahidler! Allah için savaşın. Bizi sünnetsizlerin eline bırakmayın. Eğer onlar sizi mağlup ederse siz, bizi sünnetsizlere teslim etmiş olursunuz.” Ezde'nin bu sözlerini duyan Müslüman askerler, bir anda galayana gelerek düşmana saldırmaya başladılar. İki taraf arasında bir müddet devam eden savaşı Müslümanlar kazandı. Kısa süre sonra da Furât Müslümanlarca fethedilmiş oldu.²³¹

Taberî'de Muhammed b. Beşşâr yoluyla anlatılan bir rivayete göre ise Furât'ın fethi, Übülle'nin fethinden önce olmuştur. Utbe b. Gazvân, beraberindeki askerleriyle birlikte Arap diyarının en uzak noktasında yer alan ve Farslılar'ın en yakın noktasında bulunan Mirbed bölgesine ulaşınca askerlerine şöyle dedi: “Burası imamımızın yerleşmek için tavsiyede bulunduğu yerdir.” Bu bölge yumuşak taşlarla kaplıydı. Utbe ve askerleri bu bölgeden biraz daha yürüdüler ve Cîsr es-Sağîr köprüsüne vardılar. Bu köprünün bulunduğu yerde konakladılar. Utbe ve askerlerinin konakladığı bu yer, Furât yöneticisinin bulunduğu yere çok yakındı. Utbe ve askerlerinin Furât bölgesine bu denli yakın bir yere konaklamaları karşısında, Utbe'nin Furât'a saldıracağı ile ilgili endişeye kapılan Furât yöneticisi, askerlerinden, Utbe b. Gazvân'ın konakladığı yer ve bölgede bulunan asker sayısı ile ilgili bir rapor hazırlamalarını istedi. Kendilerine verilen talimat gereği, Utbe ve askerleri ile ilgili rapor hazırlayan bu askeri heyet, hazırladıkları raporu Furât'ın yöneticisine sundu. Furât yöneticisi, hazırlanan

²²⁸ Dîneverî, *Aḥbârü 'l-ıvâl*, 117; Halîl, “Utbe b. Gazvân”, 152

²²⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 1/516; 4/242.

²³⁰ Belâzürî, *Fütûh*, 334; Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 3/591; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 4/242.

²³¹ Belâzürî, *Fütûh*, 334; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 4/242.

raporu okuduktan sonra emrindeki dört bin kişilik okçu birliği ile Utbe b. Gazvân'ın konakladığı yere ulaştı. İki taraf arasında savaş meydana geldi. Utbe ve askerleri kısa sürede Furât'ın yöneticisi ve askerlerini mağlup ettiler. Bu savaşta, Furât yöneticisi esir alınmış ve Furât bölgesi fethedilmiş oldu. Savaşın sonunda uygun bir yere çıkıp askerlerine hutbe irad eden Utbe b. Gazvân, sevincini onlarla paylaştı.²³²

Furât bölgesi fethedildikten sonra Müslüman askerler, bol miktarda ganimet elde etti. Elde edilen ganimetlerin askerler arasında eşit bir şekilde taksim edilme görevi, okuma-yazmasının iyi olması ve iyi bir şekilde hesap tutabilmesi gibi nedenlerle Ziyâd b. Ebîh'e verildi.²³³

3.1.2.2 Mezâr Şehrini Fethi

Furât bölgesinin fethedilmesinden sonra Utbe b. Gazvân ve askerleri, yönünü Mezâr şehrine²³⁴ çevirdi. Mezâr valisi ve askerleri, Utbe b. Gazvân ile savaşmak üzere onun karşısına çıktılar. İki taraf arasında yapılan savaş Utbe b. Gazvân ve askerleri kazandı. Mezâr valisi, Müslüman askerler tarafından ele geçirilerek kafası vurulmak suretiyle öldürüldü. Zümrüt kaplamalı kemeri ve eşyaları bir elçi vasıtasıyla Hz. Ömer'e gönderildi. Elçi, elindeki zümrütten yapılmış olan kemeri ve eşyaları Hz. Ömer'e takdim ederek Mezâr'ın fethini müjdeledi. O esnada halîfe Ömer'in yanında bulunan kimseler bu fethi çok sevinerek elçinin etrafını sarmış, bölgenin ekonomik durumu hakkında elçiye sorular sormuştu. Elçi orada bulunanlara, bölgede yaşayan Müslümanların altın ve gümüş zengini olduğunu ve refaha kavuştuklarını söyledi. Bunu duyan bazı Medineli Müslümanlarda bir müddet sonra Basra'nın kurulacağı bölgeye göçetti.²³⁵

Dîneverî, Mezâr'ın fethinin Fırat bölgesinden önce olduğunu belirtirken²³⁶ Belâzürî, Mezâr'ın Furât bölgesinden sonra fethedildiği bilgisini vermektedir.²³⁷

3.1.2.3 Destmîsân'ın Fethi

Utbe b. Gazvân, Mezâr'ın fethinin ardından, Destmîsân'ın²³⁸ yöneticisi olan Merzubân'ın²³⁹ Utbe ve askerlerini bölgeden atmak için asker toplaması

²³² Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 3/591-592; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/318; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7/56.

²³³ Belâzürî, *Fütûh*, 334.

²³⁴ Mezâr şehri Mesyan'ın bir kasabasıdır. Meysan ile Basra arasında dört günlük bir yol mesafesi vardır; bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 5/88.

²³⁵ Dîneverî, *Aḥbârü't-tıvâl*, 117.

²³⁶ Dîneverî, *Aḥbârü't-tıvâl*, 117.

²³⁷ Belâzürî, *Fütûh*, 333-334.

üzerine Destmîsân üzerine yürüdü. Karşı karşıya gelen iki taraf arasında yapılan savaşta Müslüman askerler büyük bir zafer elde etti. Merzubân ise savaş alanında yakalanarak öldürüldü. Utbe, Merzubân'ın üzerinde bulunan, yakut ve mercandan yapılmış olan kemeri ve değerli elbiseleri bir sandukaya koyup Enes b. Hüceyye el-Yeşkerî vasıtasıyla Medine'ye gönderdi.²⁴⁰ Diğer taraftan Dîneverî'de Medine'ye gönderilen bu elçinin Enes b. eş-Şeyh b. Nu'mân olduğu bilgisi geçmektedir.²⁴¹

Hiz. Ömer, huzuruna varan Enes b. Hüceyye el-Yeşkerî'ye, bölgede bulunan Müslümanların durumu hakkında sorular sordu. Enes b. Hüceyye ise kendisine yöneltilen sorular üzerine, bölgede bulunan Müslümanların, altın ve gümüşü üzerine serptiklerini, orada refah içinde yaşadıklarını söyledi. Enes b. Hüceyye'nin bu sözleri üzerine Medine'de bulunan bazı Müslümanlar bölgeye gitmeye başladı.

3.1.2.4 Meysân'ın Fethi

Utbe b. Gazvân, Destmîsân'ın fethini gerçekleştirdikten sonra, Hiz. Ömer ile görüşmek üzere Medine'ye gitme kararı aldı. Kendi yerine Mucâşî b. Mes'ûd'u vekil tayin etmek istese de, Mucâşî b. Mesud'u Furât taraflarında fethedilmeyen bölgelerin fethini tamamlamakla görevlendirmesi nedeniyle bu görevi, Mugîre b. Şu'be'ye geçici olarak verdi ve ona, "Mucâşî b. Mes'ûd, fetih görevinden dönünce vekilliği ona ver." diyerek tembih etti. Ardından da Medine'ye gitmek üzere yola koyuldu.

Bu esnada Meysân²⁴² ahalisi, Müslüman askerlere karşı savaşmak üzere toplanmıştı. Bunun üzerine Mugîre b. Şu'be, bir ordu hazırlayarak Meysânlılar ile savaşmak üzere yola koyuldu. Müslüman askerler, Dicle'ye varmadan Mün'aric olarak bilinen bölgeye ulaştıklarında, düşman askerleri ile karşılaştılar. Bu arada, Ezde bint el-Hâris b. Kelede²⁴³ "Müslümanlara yetişsek de onlara refakat etsek." diyerek Müslüman kadınları savaşmaları konusunda teşvik ediyordu. Ezde'nin bu

²³⁸ Destmîsân, Vâsıt, Basra ve Ehvâz arasında olup Ehvâz'a daha yakındır; bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 2/455.

²³⁹ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 3/595-596; el-Kelâî, Ebü'r- Rebi' Süleymân b. Mûsâ b. Sâlim, *el-İktifâ' fî (bimâ tedammenehû min) meğâzî Resûlillâh ve's-selâseti'l-hulefâ'*, thk. Muhammed Abdulkâdir Ata (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1420/1999), 2/539.

²⁴⁰ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 3/595; İbnü'l-Esîr, *el- Kâmil*, 2/318.

²⁴¹ Dîneverî, *Ahbârü't-tuvâl*, 118

²⁴² Meysân, Basra ve Vâsıt arasında bulunan bir bölgedir; bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 5/242.

²⁴³ Erde, Ezde binti el-Hâris b. Kelede'nin kız kardeşidir. Taberî'de, Ezde binti el-Haris'in adı, Safiye binti el-Hâris olarak geçmektedir; bk. Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 3/597; Belâzüri, *Fütûh*, 334.

sözlerinin ardından, bazı Müslüman kadınlar, Ezde önderliğinde, Müslüman askerlere yardım etmek üzere, başörtülerinden sancak yapmak suretiyle yola koyuldular. Bir müddet sonra da Müslüman askerlere yetiştiler. Bu esnada iki taraf arasında şiddetli bir savaş yaşanmaktaydı. Düşman askerleri, uzaktan Müslüman kadınların başörtüsünden yaptıkları sancakları görünce, Müslüman askerlere takviye gücün ulaştığı zannına kapılarak savaş alanından kaçmaya başladı. Düşman askerlerinin savaş alanından kaçtığını gören müslüman askerler, onları bir müddet takip ederek bazılarını öldürdü. Böylece savaşı Müslümanlar kazanmış oldu.²⁴⁴

Ezde bint el-Hâris önderliğindeki Müslüman kadınların, bu savaşın kazanılmasındaki rolü, yadsınamaz bir gerçektir. Şöyle ki, ilk başta Müslümanlar için oldukça zor geçen bu savaş, kadınların başörtülerini sancak yapmak sûreti ile savaşa dâhil olmasıyla birlikte Müslümanların lehine sonuçlanmıştır.

Meysân, Müslümanlar tarafından fethedildikten sonra pek çok esir ele geçirildi. Bu esirler arasında, Hasan el-Basrî'nin babası Yesâr ile Abdullah b. Avn b. Ertaba'nın dedesi Ertaban'da bulunmaktaydı.²⁴⁵

3.1.2.5 Ebezkubâz'ın Fethi

Ebezkubâz²⁴⁶ Utbe b. Gazvân tarafından Destmîsan'ın hemen akabinde Müslümanların hakimiyetine girmişti. Utbe bu kasabanın fethinin ardından Basra'daki karargâhına çekilmiş, buradan o zamana kadar ele geçirilen bölgeleri de anlatan bir mektubu Hz. Ömer'e yollamıştı. Daha sonra da Hz. Ömer'in izni ile Medine'ye gitti. Yerine'de Mugîre b. Şu'be'yi bırakmıştı. Mugîre b. Şu'be ise bir müddet sonra Meysân'ı fethetmişti.²⁴⁷

Mugîre b. Şu'be, Meysân'ın fethinden bir müddet sonra da daha önce bizzat Utbe b. Gazvân tarafından fethedilen ancak tekrar Feylakan liderliğinde ayaklanan Ebezkubâzlılar'ın üzerine yürüdü. İki ordu, Mirbed denilen bir bölgede karşı karşıya geldi. İki taraf arasında meydana gelen bu savaşı, Mugîre b. Şu'be önderliğinde ki Müslüman askerler kazandı. Böylece Ebezkubâz tekrar Müslümanların hâkimiyetine girmiş oldu. Mugîre b. Şu'be, Ebezkubâz'ın yeniden fethedilmesinin ardından Hz. Ömer'e mektup yazarak fetih hakkında halifeyi

²⁴⁴ Dîneverî, *Aḥbârü't-tıvâl*, 119; Taberî, *Târîḥu'l-ümem ve'l-mülûk*, 3/596.

²⁴⁵ Taberî, *Târîḥu'l-ümem ve'l-mülûk*, 3/596; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/319; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 19/235.

²⁴⁶ Ebezkubâz, Basra ve Vâsıt arasındaki el-Mezâr'ın bölgelerindendir; bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 1/73.

²⁴⁷ Dîneverî, *Aḥbârü't-tıvâl*, 118-119; Taberî, *Târîḥu'l-ümem ve'l-mülûk*, 3/595.

bilgilendirdi. Muğîre tarafından kendisine yazılan mektubu okuyan Hz. Ömer, Utbe b. Gazvân'a dönerek "Basra'da yerine kimi bıraktın?" diye sordu. Utbe b. Gazvân, Hz. Ömer'in bu sorusuna "Basra'da, yerime Mücâşi' b. Mes'ûd'u vekil tayin ettim." diyerek karşılık verdi. Utbe'nin verdiği bu cevaba sinirlenen Hz. Ömer "Badiye insanını şehir insanına nasıl emir tayin edersin. Olanları biliyor musun?" diyerek çıkıştı. Hz. Ömer'in kızarak sorduğu bu soruya "Hayır!" cevabını veren Utbe'ye Hz. Ömer, Muğîre b. Şu'be'nin Feylakân'a karşı zafer kazandığını ve Ebezkubâz'ın Müslümanların hâkimiyetine geçtiğini söyledikten sonra Utbe'den görevinin başına dönmesini istedi.²⁴⁸

3.1.2.6 Ahvâz, Menâzır ve Nehru Tira'nın Fethi

Ahvâz,²⁴⁹ Menâzır²⁵⁰ ve Nehru Tira'nın²⁵¹ fethinin hicrî 15,²⁵² 16,²⁵³ 17²⁵⁴ veya 20²⁵⁵ senelerinde olduğuna ilişkin kaynaklarda farklı rivayetler bulunmaktadır.

Farslılar'ın, Buyût-ı Seb'a olarak adlandırdıkları yedi önemli sülaleden birisine mensup olan Hürmüzan, Kadisiye savaşında Müslümanlara karşı ağır bir yenilgi aldıktan sonra, akarabalarının yaşadığı Ahvâz, Menâzır ve Nehru Tira bölgelerine çekildi. Ancak Kâdisiye Savaşı'nda aldığı ağır yenilgiyi bir türlü atlatamamış, bir intikam hırsı güderek askerleriyle birlikte Müslümanların kontrolünde olan Destmeysân ve Meysân kasabalarına saldırmıştı. Bu saldırı ve baskınlara engel olmakta güçlük çeken Utbe b. Gazvân, komutanı olan Sa'd b. Ebû Vakkâs'tan yardım talebinde bulundu. Utbe'nin bu talebine olumlu karşılık veren Sa'd, Nuaym b. Mukarrin ve Nuaym b. Mes'ûd komutasındaki askerleri, Kûfe'den yola çıkarak Destmeysân ve Meysân'a gitmelerini emretmiş, Utbe'ye

²⁴⁸ Belâzürî, *Fütûh*, 337-338; Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 3/595.

²⁴⁹ Ahvâz: Bölgede yaşayan insanların ortak adı olan Hûz (هوز) kelimesinin çoğul halidir. Düceyl denilen Kârûn nehrinin kıyısına kurulan bu şehir, eski Elâm krallığının başkentliğini yapmıştır. Sâsânî devletinin ilk hükümdarı I. Erdeşir bu bölgeyi ele geçirerek hemen yanına yeni bir şehir kurdu. Bu şehre Hürmüz-Erdeşir adını verdi. Bu şehir, Utbe b. Gazvân ve askerleri tarafından fethedilerek İslâm toprağı yapılmıştır. İslâm coğrafyacıları tarafından Sûku'l-Ehvâz (Hûzlar'ın pazarı) olarak ifade edilen bu şehir, zamanla Ahvaz olarak anılmaya başlamıştır. bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 1/284-286; Mustafa L. Bilge, "Ahvaz", *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/192-193

²⁵⁰ Menâzır: Ahvaz bölgesinde bulunan yerleşim yerlerinden birisidir. bk; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 5/199.

²⁵¹ Nehru Tira: Ahvaz'da bulunan nehrin adıdır. Bu nehir, Utbe b. Gazvân'ın talimatıyla fethedilmiştir. bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 2/66

²⁵² Belâzürî, *Fütûh*, 366.

²⁵³ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 4/71-72; Belâzürî, *Fütûh*, 366; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7/95.

²⁵⁴ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 4/71-72; Belâzürî, *Fütûh*, 366; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/364.

²⁵⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/364.

yardım etmek üzere bölgeye yollamıştı.²⁵⁶ Kûfe’li askerler, ilk etapta Destmeysân ve Meysân ile Nehru Tira arasına konumlanarak bir tampon bölge oluşturmak kaydıyla Hürmüzan’ın baskınlarının önüne geçti. Utbe b. Gazvân da Sülmâ b. el-Kayn ve Harmele b. Müreyta komutasındaki askerlerini Destmeysân ve Meysân sınırına konumlandırdı. Utbe b. Gazvân’ın görevlendirdiği bu askeri birlik Menâzır kasabasından gelebilecek düşman saldırılarını engellemekle görevliydi. Sülmâ b. Kayn, civar bölgelerde bulunan kabilelere, kendilerine destek vermesi amacıyla elçiler gönderiyordu. Bu kabilelerin üyesi ve de askeri anlamda oldukça hünerli olan Gâlib el-Vâili ve Kuleyb b. Vâil el-Kuleybî adlı iki komutan Sülmâ b. Kayn’ın destek çağrılarına olumlu karşılık vererek Müslüman askerlerin safına geçmişti. Bu iki komutanında ordusuna dâhil olmasıyla birlikte oldukça güçlenen Sülmâ b. Kayn, Hürmüzan ve askerlerini bölgeden atmak için planlar yapmaya başladı. Bu arada Sa’d’ın görevlendirdiği Nuaym b. Mukarrin de askerleri ile birlikte tüm hazırlıkları tamamlamış Sülmâ’dan gelecek emri beklemeye başlamıştı. Nuaym b. Mukarrin, Sülmâ’nın savaş emrinin kendisine ulaşmasıyla birlikte, askerlerini Nehru Tira ile Dülûs arasında yer alan bölgeye nakletti. Sülmâ’nın Basralı askerleri ile Nuaym b. Mukarrin’nin Kûfeli askerleri bu bölgede birleşerek, daha önce bu bölgede bulunan Hürmüzan ve askerlerine saldırmaya başladı. Bir müddet sonra da bölgeye Gâlib b. Kuleyb’in komutasındaki askerler ulaştı. İki taraf arasında geçen savaşı Hürmüzan ağır bir yenilgi alarak kaybetti. Askerlerinin pek çoğunu kaybeden Hürmüzan canını zor kurtararak savaş alanından hızla kaçmaya başladı. Hürmüzan’ın savaş alanından kaçtığını gören Müslüman askerler onu Düceyl nehrinin kıyısına kadar takip ettiler. Düceyl nehrinin kıyısına kadar olan büyük bir alanı kontrol eden Müslüman askerler, Sûku’l-Ahvâz köprüsünün karşısına, çadırlarını kurarak konumlandılar. Hürmüzan ise Sûku’l-Ahvâz köprüsünü geçerek canını kurtarmış oldu. Böylelikle de Düceyl nehri, Hürmüzan ile Sülmâ b. Kayn komutasındaki askerler arasında sınır oldu.²⁵⁷

Hürmüzan, topraklarının elinden gittiğini ve de Sülmâ ve askerleriyle baş edilemeyeceğini görmüş, Sülmâ’ya barış teklifinde bulunmuştu. Sülmâ ise, Hürmüzan’ın bu teklifini Utbe b. Gazvân’a bir mektup yazarak ilettili. Sülmâ

²⁵⁶ Taberî, *Târîhu’l-ümem ve’l-mülûk*, 4/71-72.

²⁵⁷ Taberî, *Târîhu’l-ümem ve’l-mülûk*, 4/74; İbnü’l-Esîr, *el- Kâmil*, 2/365; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7/95.

tarafından kendisine yazılan bu mektubu okuyan Utbe b. Gazvân, Sûlmâ'ya bir mektup yazarak Nehru Tira, Menâzir ve Sûku'l-Ahvaz'ın Müslümanlar da kalması şartıyla Hürmüzan'ın barış teklifine onay verdi. Böylelikle iki taraf arasında anlaşma yapılmış oldu. Ayrıca, Utbe b. Gazvân askerî açıdan önem arzeden Menâzir kasabasında onu görevlendirdi, Sûlmâ'nın ordusunda yararlı askeri faaliyetler yürüten Gâlib b. Küleyb'i de Menâzir'in idari işlerinden sorumlu kıldı. Harmele ise Nehru Tira'da görevlendirilmiş, buranın idaresini yine Gâlib b. Kuleyb'e²⁵⁸ vererek onu ödüllendirmişti. Bu şekilde Utbe b. Gazvân, Müslüman askerler için yararlı işler yapmış olan Gâlib b. Kuleyb'e Basra'da görev vermiş oldu.²⁵⁹

Utbe b. Gazvân, Müslümanların elde ettiği bu başarının hemen ardından, içinde Sûlmâ b. Kayn'ın da bulunduğu bir heyeti Hz. Ömer'e gönderdi. Utbe b. Gazvân'ın gönderdiği bu heyeti huzuruna kabul eden halife Ömer, heyetkilere herhangi bir sıkıntıların olup olmadığını sordu. Hz. Ömer'in bu sorusu üzerine söz alan Ahnef b. Kays, şöyle dedi: "Ey Mü'minlerin emiri! Sen, insanların söyledikleri gibi birisin. Ammenin menfaatine olan hususlarda sana söylememiz gereken bazı hususlar var. Bunlar, sizin tarafınızdan bilinmeye bilir. Yönetici, bilmediği hususlarda, ona anlatanın gözüyle bakar ve onların duyumlarıyla duyabilir. Bizler, peyderpey yerleştik ve de çöle gelip dayandık. Kûfeliler ise verimli arazilerin ve tatlı su kaynaklarının olduğu bölgeye yerleştiler. Onlar, meyvelerin taze olanını yiyorlar. Bizler ise suyu acı, toprağı tuzlu, sulak ama toprağı verimli olmayan yerlere yerleştik. Buranın bir tarafı acı deniz, diğer tarafı ise çöllerle kaplıdır. Verilen atıyyeler ise, deve kuşunun boğazı gibi dardır. Evlerimiz dolu, yerlerimiz ise dardır. Eşrafımız az, fedakâr insanımız ise çoktur. Dirhemimiz büyük, alanımız ise küçüktür. Allah, bizden nimetini esirgemeyip toprağımızı geniş kıldı. Ey Mü'minlerin emiri! Bizim maîşetlerimizi ve yerimizi genişlet ki orada rahat ve huzurlu bir şekilde yaşayalım."²⁶⁰

Hz. Ömer, Ahnef b. Kays'ı dinledikten sonra, onun dile getirdiği bütün sorunların giderilmesi ve Basra ahalisinin yaşam standartının yükseltilmesi, Kûfe

²⁵⁸ Gâlib b. Küleyb, Benî el-Âmî' kabilesinin önde gelen komutanıdır. Sûlmâ b. el-Kayn'ın destek istemesi ile Sûlmâ'ya, emrindeki askerler ile birlikte yardımcı kuvvet olarak destek verdi; bk. Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 4/74, 127.

²⁵⁹ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 4/74; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/365.

²⁶⁰ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 4/75-76; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/365; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7/95.

halkına yapılan tüm yardımların aynısının Basra halkına da yapılması, Basra halkının atıyyelerinin artırılması emrini verdi.²⁶¹

Bu arada Hürmüzan, Utbe b. Gazvân ile yaptığı sınır anlaşmasının hükümlerine uymayarak sınır ihlalleri yapmaktaydı. Sınır bölgelerinde görevli olan Gâlib b. Küleyb, Hürmüzan'ın yaptığı bu ihlalleri Sülmâ ve Hermele'ye bildirmişti. Sülmâ ve Hermele'de çok geçmeden Hürmüzan'ın yaptığı bu ihlalleri Basra Valisi Utbe b. Gazvân'a bir mektup yazarak bildirdi. Utbe b. Gazvân da kendisine ulaşan bu haberi derhal Hz. Ömer'e bildirdi. Hz. Ömer, bu haberi alır almaz, Hurkûs b. Züheyr es-Sa'dî komutasındaki bir birliği, Gâlib b. Küleyb'e yardım etmek üzere Basra'ya gönderdi. Hurkûs Basra'ya ulaşınca, Gâlib b. Küleyb'in ordusuna katıldı. Müslüman askerler, Sûku'l-Ahvaz köprüsüne kadar ilerledi. Sûku'l-Ahvaz bölgesinde Hürmüzan ile savaşa tutuştular. Bu savaş Hurkûs ve maiyetindeki askerler kazandı. Savaşı kaybeden Hürmüzan ve askerleri, savaş alanından kaçtı. Sûku'l-Ahvaz bölgesini tekrar ele geçiren Hurkûs ve askerleri, bölgenin bir daha düşman baskınına maruz kalmaması amacıyla Sûku'l-Ahvaz'ın dağlık bölgelerine yerleşti.²⁶²

3.1.2.7 Tüster'in Fethi

Tüster'in fethinin, hicrî 16,²⁶³ 17²⁶⁴ veya 19²⁶⁵ yılında Müslümanlar tarafından gerçekleştiği ile ilgili olarak farklı rivayetler zikredilmektedir. Tüster'in fethi konusunda yukarıda zikredilen bu rivayetlere kaynaklarında yer veren Taberî, İbnü'l-Esir ve İbn Kesîr gibi İslam tarihçileri bu rivayetlerden en makul olanının ise hicrî 17. yıl olduğunu belirtmektedir.

Hürmüzan, Sûku'l-Ahvaz savaşında Müslümanlar tarafından mağlup edildikten sonra, askerleriyle birlikte savaş alanından kaçmıştı. Hurkûs ise onu takip etmek için Hz. Ömer'in de izniyle Cüz' b. Muâviye'yi görevlendirerek, Hürmüzan'ın yakalandığı yerde öldürülmesini emretti. Cüz' b. Muâviye, emri alır almaz Hürmüzan'ın peşine düştü. Cüz' b. Muaviye'nin peşine düştüğünü anlayan Hürmüzan, hızla bölgeden uzaklaşmış, Râmhürmüz'e kadar ulaşmıştı. Buradan da hareket ederek eş-Şağar köyüne ulaşan Hürmüzan burada bir müddet konakladı.

²⁶¹ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 4/76; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/365-366.

²⁶² Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 4/76-77; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/366; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7/96.

²⁶³ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 4/77-78; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/366; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7/96.

²⁶⁴ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 4/77-78; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/366; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7/96.

²⁶⁵ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 4/77-78; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/366.

Cüz' b. Muâviye Hürmüzan'ı takip ediyor, bu esnada önüne çıkan düşman askerlerini de kılıçtan geçiriyordu. Cüz' b. Muâviye yoluna devam ederek Hürmüzan'ın konakladığı köye kadar ulaştı. eş-Şeğar köyünde karşı karşıya gelen iki taraf arasında şiddetli çatışmalar yaşanmış ancak kazanan bir taraf olmamıştı. Cüz' b. Muâviye, emrindeki askerler ile birlikte, güzergâhı üzerinde bulunan küçük yerleşim alanlarını ele geçirerek Sürrek (Derrak) kasabasına vardı. Bu kasabayı hiçbir direnişle karşılaşmadan fethetti. Bu esnada kasabadan kaçan insanlara, cizye vermek şartıyla kasabaya geri dönebileceklerini bildirdi. Daha sonra da Utbe b. Gazvân'a ve Hz. Ömer'e birer mektup yazarak durum hakkında bilgi verdi. Cüz' b. Muâviye'nin mektubunu okuyan Hz. Ömer ise Cüz' ve Hurkûs'a ikinci bir emre kadar fethedilen topraklarda beklenilmesi ve daha fazla ileri gidilmemesini istediği bir mektup yazdı. Ayrıca Hz. Ömer, Utbe b. Gazvân aracılığı ile fethedilen beldelerin imar edilmesini istediği bir mektup daha yazdı. Kendisine yazılan bu mektubu okuyan Cüz' b. Muâviye ele geçirdiği yerlerde kanallar açtırarak su getirmek suretiyle boş olan arazileri tarıma açtırdı.²⁶⁶

Bu arada, eş-Şağar köyünden Râmhürmüz şehrine dönen Hürmüzan, içinde bulunduğu durumdan rahatsızdı. Bu durumdan kurtulmak için de Müslümanlar ile bir sulh antlaşmasının yapılmasının gerekli olduğunun farkındaydı. Bu maksatla Cüz' b. Muâviye'ye, sulh yapmak istediğini belirttiği bir mektubu yolladı. Cüz', Hürmüzan'ın bu isteğini bağlı olduğu komutanı Hurkûs'a ilettili. Hurkûs da Hz. Ömer'e bir mektup yazarak Hürmüzan'ın barış isteğini bildirdi. Hz. Ömer, Utbe b. Gazvân ile Hurkûs'a, Râmhürmüz, Tüster, Cündișâpûr, Sus, Mihrecankazek ve Bünyan şehirlerini kapsayacak bir sulh yapılması talimatını içeren bir mektup yazdı. Bu mektuba göre, Tüster'in bir bölümü dâhil olmak üzere Müslümanların ele geçirdiği pek çok belde de İslam toprağı sayılmış oldu.²⁶⁷ Hurkûs ve Cüz' b. Muâviye, Hz. Ömer'in mektubunun kendilerine ulaşmasının ardından Hürmüzan ile sulh yaptılar. Böylelikle sulh kapsamında olan beldeler Hürmüzan'a vergi vermek ve karışıklık çıkarmamak sûreti ile bırakılmış oldu. Ayrıca Hürmüzan'ın, Fars Kürtlerinin saldırılarına maruz kalması durumunda korunacağı taahhüt edildi.²⁶⁸

²⁶⁶ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 4/77; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/366-367.

²⁶⁷ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 4/77-78; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/369.

²⁶⁸ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 4/77-78; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/366-367.

Yapılan antlaşmanın hemen akabinde Hz. Ömer, Utbe b. Gazvân'a bir mektup yazıp Basra ordusundan on iki kişilik bir heyet oluşturarak kendisine göndermesini istedi. İçinde Ahnef b. Kays'ın da bulunduğu on kişiden müteşekkil olan heyet, Hz. Ömer ile görüşmek üzere Medine'ye giderek Hz. Ömer'in huzuruna çıktı. Hz. Ömer, bu heyette bulunan Ahnef b. Kays'a dönerek: "Sen dürüst bir kişisin ve seni iyi bir adam olarak görüyorum. Zimmet ehli zulme maruz kaldıkları için mi hareketlendi, yoksa başka bir sebebimi var?" diye sordu. Hz. Ömer'in sorduğu bu soruya "Hayır, onlar hiçbir zulme maruz kalmadı. İnsanlar halen arzu ettiğin gibidirler." diyerek cevap verdi. Ahnef'in bu cevabı üzerine orada bulunan heyete artık beldelerine gidebileceklerini ifade etti.²⁶⁹

Ayrıca Hz. Ömer, Utbe b. Gazvân'a bir mektup yazmış, mektubunda da şöyle demişti: "İnsanları zulümden koru. Zulümden ve azgınlıktan sakının ve tedbirli olun ki size musallat olunmasın. Zira elde ettiğiniz başarıları ancak Allah'ın yardımı ve vaadiyle elde ettiniz. O, sizden aldığı taahhütlerin karşılığını ihsan etmiştir. O halde onun ahbine vefa gösterin. Onun emirlerine sadık kalın ki yardımını sizden esirgemesin."²⁷⁰

3.1.2.8 Utbe b. Gazvân'ın Bahreyn Valisi Âlâ b. Hadremî'ye Askerî Yardımı

Utbe b. Gazvân önderliğindeki Müslüman askerler, Basra başta olmak üzere Ahvaz'ın tamamını kontrol altına almış, bu bölgelere yakın mesafede yer alan pek çok beldenin yöneticilerini de vergiye bağlamış, böylece de kendi güvenliklerini tehlikeye sokan unsurları ortadan kaldırmıştı. Hz. Ömer de Müslümanların Basra civarında elde ettikleri bu başarıdan dolayı oldukça memnuniyet duyuyor, onlara fethettikleri bölgelerde kalmalarını, daha fazla ileriye gitmemelerini tavsiye ediyordu.²⁷¹

Bu dönemde Bahreyn bölgesinde vali olarak Âlâ b. Hadramî bulunmaktaydı. Âlâ b. Hadramî buraya Hz. Ebû Bekir tarafından vali olarak atanmış ancak bir müddet sonra Hz. Ömer tarafından geçici bir süreliğine görevden alınmıştı. Âlâ b. Hadramî, kısa bir süre sonra da Hz. Ömer tarafından görevine iade edildi.²⁷²

²⁶⁹ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 4/78-79.

²⁷⁰ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 4/78-79.

²⁷¹ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 4/78-79; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/361.

²⁷² Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 4/78-79; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/361; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7/96.

Âlâ b. Hadramî aşırı hırslı, atılgan ve yarışı seven bir karaktere sahipti. Onun atılgan ve hırslı yapısı, Ridde savaşlarında düşmana karşı Müslümanların zafer elde etmesinde büyük bir katkı sağladı. Âlâ b. Hadramî'nin bu atılganlığı ve de hırsı zamanla ileri bir boyut kazanmış, Kâdisiye savaşı'nda büyük zafer kazanan ve de Hz. Ömer'in takdirini kazanan Sa'd b. Ebû Vakkās'ı kıskanmaya kadar götürmüştü. Savaşlarda Müslümanlara pek çok katkılar sağlayan Âlâ b. Hadremî de, Sa'd b. Ebû Vakkās gibi zaferler elde etmek vede halîfe Ömer'in takdirini kazanmak istiyordu. Bu amaçla, Hz. Ömer'e danışmadan, kendisine bağlı olan askerlerini gemilere bindirerek Basra'ya geçirip orada Farşlılarla savaştırmak istiyordu. Ancak Hz. Ömer, Âlâ b. Hadremî'ye daha önce askerlerini deniz aşırı seferlere götürmemesini, aksi takdirde onu cezalandıracağını söylemişti. Âlâ b. Hadremî ise aşırı hırsı nedeniyle Hz. Ömer'in bu emrini tutmamış, Farşlılar'a karşı zafer elde etme ümidiyle askerlerini bir gemiye bindirerek Basra'ya yollama kararı almıştı.²⁷³ Bu amaçla büyük bir askeri birlik kurdu. Bu askeri birliği, daha kolay komuta etmek için üç bölüğe ayırdı. Bu bölüklerden ilkinin başına komutan olarak Cârud b. Muallâ'yı, ikinci bölüğün başına Süvvâr b. Hemmam'ı, üçüncü bölüğün başına ise Hüveylid b. Münzir b. Selvâ'yı komutan olarak atadı. Ayrıca Hüveylid b. Münzir b. Selvâ'yı, Basra'ya gönderilecek olan ordunun başına genel komutan olarak atadı. Âlâ b. Hadremî, hazırladığı bu orduyu, Farşlılar'a karşı savaşmak üzere Basra'ya yolladı. Basra'ya gitmek üzere yola çıkan bu askerler, denizi geçerek İstahr olarak bilinen kıyı kasabasına ulaşarak karaya çıktılar. Askerleri, kasabada bekleyen Mecûsî din adamı Hirbez'in komutasındaki Farşlı askerler karşıladı. Hirbez komutasındaki Farşlı askerler, Müslüman askerler ile gemilerin arasına girerek onları kuşatmıştı. Hüveylid b. Münzir komutasındaki Müslüman askerler ile Mecûsî din adamı Hirbez'in komutasındaki Farşlı askerler arasında Tâvûs olarak bilinen bir yerde savaş meydana geldi ve bu savaşı da Müslümanlar kazandı.²⁷⁴

Savaşın ardından Basra'ya gitmek üzere hareket etmek isteyen Müslüman askerler, gemilerinin Farşlılar tarafından batırıldığını görünce yollarına karadan devam etti. Bu esna da Şahrek'in komutasındaki tüm Farşlı askerlerin Basra'ya giden yolları tuttuğunu gören Hüveylid ve ordusu bulundukları yerde

²⁷³ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 4/80; İbnü'l-Esîr, *el- Kâmil*, 2/361 İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7/97.

²⁷⁴ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 4/80-81; İbnü'l-Esîr, *el- Kâmil*, 2/361; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7/97.

karargâhlarını kurarak kendilerine gelebilecek düşman saldırılarına karşı savunma pozisyonu aldı.²⁷⁵

Müslüman askerlerin kendisinden habersiz olarak deniz yoluyla Basra'ya gönderildiği haberini alan Hz. Ömer, bu duruma kızdı. Âlâ b. Hadremî'ye bir mektup yazarak onun derhal Sa'd b. Ebû Vakkâs'ın yanına gitmesini ve onun emrine girmesini istedi. Âlâ b. Hadremî'de Hz. Ömer'in mektubu kendisine ulaşır ulaşmaz, emrindeki askerlerle birlikte Sa'd'ın yanına giderek onun emrine girdi. Aslında, Hz. Ömer, Âlâ b. Hadremî'ye bu emri vererek bir nevi onu cezalandırmış oluyordu.²⁷⁶

Hz. Ömer, Âlâ b. Hadremî'yi görevden aldıktan hemen sonra Utbe b. Gazvân'a bir mektup yazarak, Âlâ b. Hadremî'nin, askerlerini deniz yoluyla Basra'ya göndermek suretiyle emrini çiğnediğini ve bu nedenle de görevden alındığını, Basra'ya ulaşan askerlerin Farslılar tarafından muhâsara altına alındığını, askerî birliği ile onlara derhal yardıma gitmesi gerektiğini, aksi takdirde askerlerin Farşlılar tarafından yok edilmesinden endişe ettiğini belirtti. Utbe b. Gazvân, Hz. Ömer'in yazdığı bu mektup kendisine ulaşır ulaşmaz, derhal Ebû Sebre b. Ebî Rumh komutasında yaklaşık olarak on iki bin askerden müteşekkil bir ordu kurdu. Bu orduya, savaşın ardından gittikleri yerden uzaklaşmaları ve orada fazla beklememeleri nasihatinde bulunan Utbe b. Gazvân, bu orduyu, muhasara altındaki Müslüman askerlere yardım etmek üzere yola çıkardı. Atları ve katırlarıyla birlikte yola koyulan askerler, Ahvâz'ın fethedilmesi ve civar vilayetlerin de vergiye bağlanması nedeniyle yol güzergâhları üzerinde herhangi bir güvenlik endişesi duymadılar. Ebû Sebre rahat bir şekilde sahil yolunu takip ederek muhâsara altındaki Müslüman askerlere yetişti.²⁷⁷ Şahrek komutasındaki Farşlı askerler ile Ebû Sebre ve Hüveylid'in komuta ettiği Müslüman askerler arasında şiddetli bir savaş meydana geldi. İki taraf arasında meydana gelen bu savaşı Müslüman askerler kazandı, Şahrek'in ordusu ise darmadağın edildi. Şahrek'in ordusunda sağ kalan az sayıdaki Farşlı asker ise savaş alanından hızlıca kaçarak bölgeden uzaklaştı.²⁷⁸

²⁷⁵ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 4/81-82; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7/97.

²⁷⁶ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 4/ 81-82; İbnü'l-Esîr, *el- Kâmil*, 2/361; İ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7/97.

²⁷⁷ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 4/81.

²⁷⁸ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 4/81.

Ebû Sebre komutasındaki askerler, Utbe b. Gazvân'ın, yola koyulmadan öce kendilerine verdiği nasihati dikkate alarak savaş alanından hızlıca uzaklaştı. Ebû Sebre ve askerleri, muhasaradan kurtardıkları diğer Müslüman askerlerle birlikte bir müddet sonra elde ettikleri bol miktarda ganimetle Basra'ya döndüler.²⁷⁹

Taberî, Utbe b. Gazvân'ın Basra'da muhasara altında olan Bahreynli askerleri kurtarmasının ardından, Hz.Ömer'den hac görevini yerine getirmek maksadıyla Mekke'ye gitmek için izin istediğini, Hz. Ömer'in iznini aldıktan sonra da yerine Ebû Sebre b. Ebî Rumh'u vekil tayin ederek hac görevi için Mekke'ye gittiğini, hac farızasının ardından Medine'ye uğrayarak Hz. Ömer ile görüştüğünü ve görevden azlini istediğini, Hz. Ömer'in bu isteği geri çevirmesinin ardından da Basra'ya gitmek üzere yola koyulduğunu ve yolda vefat ettiğini, bu vefatında Medâin'den ayrıldıktan üç buçuk yıl sonra gerçekleştiğini ifade etmektedir.²⁸⁰

Irak bölgesindeki fetihler irtidat hareketlerinin bastırılmasından sonra Hz. Ebû Bekir'in emriyle Hâlid b. Velid'in, Müsennâ b. Hârîse'nin birlikleriyle birleşmek üzere bölgeye gelmesiyle başladı. Bir sene gibi kısa bir zamanda Hîre dahil Fırat'ın batı sahili bütünüyle fethedildi. Hâlid b. Velid'in Şam'a geçmesi sonrası bölgedeki askerî denge Sâsânîler lehine dönmeye başlayınca, Hz. Ömer tarafından Ebû Ubeyd b. Mes'ûd (öl. 13/634) bir orduyla bölgeye gönderildi. Ancak bazı başarılar sonrası Müslüman ordunun 13/634 Köprü savaşı'nda yenilmesi üzerine Utbe b. Gazvân Hureybe bölgesine fetih amacıyla komutan olarak gönderildi. Utbe'nin bölgeye gelmesiyle askerî denge tekrar Müslümanlar lehine değişmeye başladı. Utbe b. Gazvân ordusuyla bölgedeki şehir kasabalarını birer birer fethederek daha sonra kurulacak olan Basra bölgesi ile İran'a açılan kapı Ahvâz bölgesinde İslam hâkimiyetini tesis etti. Kaynaklar fetihler hakkında bilgiler vermesine rağmen, bölgedeki halklarla yapılan cizye anlaşmalarının içeriği hakkında bilgi vermemektedir. Bu durum yapılan anlaşmaların doğurduğu karşılıklı hak ve hukukun niteliğini bilmemize manidir. Bir diğer husus olarak, Utbe b. Gazvân'ın fetih hareketlerinde aceleci davranmadığı, temkinli hareket ettiği ve karşı taraf barışa davet ettiği zaman Utbe'nin barışı kabul ettiğini

²⁷⁹ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 4/82; İbnü'l-Esîr, *el- Kâmil*, 2/362; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7/97.

²⁸⁰ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 4/82.

göstermesi açısından önemlidir. Ayrıca Utbe b. Gazvân ve ordusunun bölgede kazandığı askerî başarıları gören Arap yarımadasındaki diğer kabilelerin fetih hareketlerine katılmak için bölgeye gelmeye başladığını kaynakların belirtmesi dikkate değerdir. Dolayısıyla askerî başarılar, Arap kabilelerinin bölgeye yerleşerek zamanla İslamlaşmasına neden olmuştur.

3.2 Basra Şehrinin Kuruluşu

3.2.1 Basra Kavramının Etimolojisi

Keldânîler döneminde Teredon,²⁸¹ Sâsânîler döneminde ise Tesevvec Behmen Erdeşîr²⁸² veya Vehîştâbâd Erdeşîr,²⁸³ Araplar tarafından da Hureybe²⁸⁴ veya Arzu Hind²⁸⁵ olarak bilinen Basra, yumuşak yapılı beyaz ve irili alçı taşı,²⁸⁶ siyah taş,²⁸⁷ çakıl taşı ve yumuşak toprak,²⁸⁸ beyaz ve sert taş²⁸⁹ gibi anlamlara gelmektedir. Basra kelimesi Arapça bir sözcük olan Bas-rah (بصرة) sözcüğünden türetilmiştir. Yâkût el-Hamevî, Ahmed b. Muhammed el-Hemadânî'den naklettiği bir rivayete göre, Basra sert ve siyah renkli kayalarla kaplı olduğu için, bu bölgeye Basra isminin verildiğini ifade etmektedir. Yine Yâkut el-Hamevî'nin, İbnü'l-Enbârî'den naklettiği rivayete göre Basra sert yer anlamına gelen arzu'l-galîza kelimesinden türetilmiş olup, Basra kavramının bölgede bulunan beyaz renkte olan yumuşak kayalar için kullanıldığını ifade edererek, Basra'da daha önceleri sert kayaların olduğu, bu kayaların hayvanlar tarafından koparıldığı ve bundan dolayı da buraya Basra denildiğini ifade eder. Bu nedenle de burada yaşayan insanlara sıkı bir şekilde giyinmedikleri zaman, onlara sevbü zû Basra adının verildiğinden bahsedilmektedir. Yine Yâkut el-Hamevî'nin eş-Şarkî b. el-Kütâmî'den aktardığına göre Müslümanlar, eskiden Basra mevkiinde konaklayıp dinlenmekteydi. Uzaktan Basra'nın merkezini incelediklerinde, oranın küçük taşlarla örtülü olduğunu farkettiler. Akabinde de "Burası şüphesiz Basra'dır." dediler. Müslümanların bu sözden kastı, aslında çakıl taşı anlamı taşısa da el-

²⁸¹ Georges Yver, "Basra", *Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: İstanbul Basımevi, 1979), 2/320; Abdülhalik Bakır, "Basra", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/108.

²⁸² Louis Massignon, *Hıtatü'l-Basra ve Bağdâd*, çev. İbrâhim Samerraî (Beyrut: el-Müessesetü'l-Arabiyye li'd-Dirâsât ve'n-neşr, 1981), 25; Mehmet Usluer, *Basra: Kuruluşundan Emevîlerin Sonuna Kadar Toplumsal Yapı* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2021), 30.

²⁸³ Bakır, "Basra", 5/108; Usluer, *Basra*, 30.

²⁸⁴ Yver, "Basra", 2/320; Bakır, "Basra", 5/108.

²⁸⁵ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/3; Belâzürî, *Fütûh*, 418; Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 3/591-593; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/316; Usluer, *Basra*, 30.

²⁸⁶ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 3/591.

²⁸⁷ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/3-4; Belâzürî, *Fütûh*, 171.

²⁸⁸ Belâzürî, *Fütûh*, 171.

²⁸⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7/56.

husbe (حصبة) zamanla buranın adı Basra olarak zihinlere yerleşti. Yâkut el-Hamevî, Basra'da daha önceleri, bir çamur deryasının olduğundan da bahsetmektedir. Ayrıca bazı insanlar burası için el-arzu't-tayyibetü'l-hamrâi (الأرض الطيبة الحمراء) demekteydiler.²⁹⁰

3.2.2 Basra'nın Coğrafi Konumu

Bugünkü Basra, Irak'ın güneyinde, başkent Bağdat'ın yaklaşık olarak dört yüz yirmi kilometre güney doğusunda, Fırat ile Dicle nehirlerinin birleştiği nokta olan Şattü'l-Arap'ın elli kilometre güneybatısında,²⁹¹ Basra körfezinin en uç noktasından yaklaşık olarak doksan kilometre kadar yukarıda yer almaktadır. Dicle nehrinin yanı başında olup körfez boyunca uzanmaktadır.²⁹²

Arap Yarımadası, Fars ve Hindistan topraklarının kesişme noktası olan Basra, âdeta farklı iklimleri de uhdesinde barındırmaktadır. Ayrıca stratejik olarak da önemli bir konumdadır. Basra, İran yollarının güvenliğini sağlayabilmek, İran körfezini tamamen kontrol altına alabilmek, Müslümanların doğu seferlerini kolaylaştırmak ve de bu bölgede savaşan Müslüman askerlere deniz yoluyla gelebilecek düşman saldırılarına karşı koyabilmek amacıyla Hz. Ömer'in emriyle Utbe b. Gazvân tarafından askeri bir üs olarak kurulmuştur.²⁹³

Utbe b. Gazvân'ın kurduğu Basra, mevcut şehrin yaklaşık on yedi veya on sekiz kilometre batısında yer almaktaydı. Şattu'l-Arap sahilinde etkisiyle, Basra şehrinin havası oldukça nemli ve rutûbetli, etrafı çamur ve bataklık ile çevriliydi.²⁹⁴

Dicle'nin batısında, Übülle kasabasının da doğusunda yer almakta olan Basra şehrinin, İslam tarih ve coğrafyacılarının ekseriyeti tarafından üçüncü iklim kuşağında yer aldığı belirtilmektedir.²⁹⁵ Mes'ûdî ise Basra'yı dördüncü iklim kuşağında göstermektedir.²⁹⁶ Ebü'l-Fidâ', Atvâl'dan rivayet ettiğine göre burası, 74. boylamda ve 30.8'ci enlemde yer almaktadır. Aynı kaynakta yer alan İbn

²⁹⁰ Yâkut el-Hamavî, *Mu'cemû'l-Buldan*, 1/430.

²⁹¹ Usluer, *Basra*, 29; Yver, "Basra", 2/320; Bakır, "Basra", 5/108-109.

²⁹² Şemseddin Sâmî, *Kâmûsu'l-Â'lâm* (İstanbul: Mîhran Matbaası, 1889), 2/1314; Usluer, *Basra*, 28.

²⁹³ Abdülazîz Abdullah es-Sellûmî, *Dîvânü'l-Cund* (Mekke: Mektebetü'l-Tâlibî'l-Câmîi, 1986), 309.

²⁹⁴ Sâmî, *Kâmûs*, 2/1314-1315.

²⁹⁵ Yâkut el-Hamavî, *Mu'cemû'l-Buldan*, 1/30; el-Bekrî, *el-Mesâlik*, 1/184; Makdîsî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Bennâ eş-Şâmî el-Beşşârî, *Aḥsenü't-teḳāsîm fî ma'rifeti'l-eḳālîm*, nşr.M.J. Goeje (Leiden: E.J. Brill, 1906), 60; Usluer, *Basra*, 30.

²⁹⁶ Mes'ûdî, Ebü'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî el-Mes'ûdî el-Hüzelî, *et-Tenbîh ve'l-işrâf* (Beyrut:Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, 1981), 45.

Sa'îd'e göre 74.31'ci boylamda ve 31.enlemde, Kânûn'a göre ise 74.boylam ve 31.enlemde yer almaktadır.²⁹⁷

Basra'nın batısında çöl ve güneybatı istikametinde dört fersah uzaklıkta ise Senâm dağı bulunmaktadır. Batısında ve güneyinde ovalar vardır. Basra'nın güney tarafında Vâdi'n-Nîsa ve Nisâ ırmağı bulunmaktadır. Doğu tarafında ise nehirler ve Basra körfezi yer almaktaydı. Şehrin Körfeze ve Şattü'l-Arab'a olan yakınlığı, onun stratejik önemini artırmaktaydı.²⁹⁸

Basra'da yer alan Vâdi'n-Nisâ'da ise bol miktarda mantar yetişmekte olup Basralı kadınlar tarafından toplanmaktaydı. Basra ovası ve Mirbed²⁹⁹ mahallesinde yağışların yetersiz olması nedeniyle yağmura dayalı tarım yapılamamaktadır.³⁰⁰

3.2.3 Yer Seçimi

Hiz. Ebû Bekir döneminde başlayan Irak fetihleriyle Hîre ve çevresindeki bölgeler ele geçirildi. Hiz. Ömer'in halîfe olmasıyla bölgedeki fetihlere devam edildi. Ancak fethedilen yerleşim yerlerinin etrafında hala Sâsânîler'in kontrolünde bulunan yerler de vardı. Sâsânîler'in kontrolünde bulunan yerleşim yerlerinden, Müslüman askerlerin kontrolünde bulunan bölgelere zaman zaman saldırılar gerçekleşiyordu. Irak'ta fetihlerine devam eden Süveyd b. Kutbî el-İclî, Müslümanların içine düştüğü bu durumu halîfe Ömer'e bir mektup yazarak bildirmişti. Buna göre de Hiz. Ömer, Utbe b. Gazvân'ı bölgeye askerî fetihler için hicrî14 yılında göndermişti.

Utbe b. Gazvân, kendisi ve askerleri için en uygun yere ulaşma gâyesi ile yoluna devam ederken Basra'nın batı tarafında yer alan Mirbed mahallesine ulaştı. Buradaki yumuşak taşları görünce "Bu taşlar da nedir?" diye sordu. Biraz daha ilerledikten sonra kamışların bol miktarda olduğu Cîsr es-Sağîr köprüsünün de bulunduğu yere çadırlarını kurmak sûretiyle yerleştiler. Burası Furât'ın yöneticisinin konakladığı yere de çok yakındı.³⁰¹

Yine Taberî'de geçen başka bir rivayette ise Utbe b. Gazvân, maiyetindeki beş yüz askerle hicrî 14. senenin rebûlâhir ayında³⁰² Basra'ya ulaştığı zaman,

²⁹⁷ Ebû'l-Fidâ', *Ta'vîmü'l-büldân*, 309.

²⁹⁸ Usluer, *Basra*, 29.

²⁹⁹ Mirbed; Basra'nın batısında yer alan bir mahalledir. Bu mahalleye çeşitli yerlerden Araplar gelir, şiirler söyler ve alışveriş yaparlardı. Bkz; Ebû'l-Fidâ', *Ta'vîmü'l-büldân*, 309.

³⁰⁰ Ebû'l-Fidâ', *Ta'vîmü'l-büldân*, 309.

³⁰¹ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 3/591; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7/37.

³⁰² Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 3/612

emrindeki askerlerini yedi gruba ayırarak iki grubunu Hureybe'ye, bir grubunu Zabuka'ya, iki grubunu Ezd'e ve iki grubunu da Beni Temim'e yerleştirdi. Kendisi de Hureybe mahallesinde konakladı.³⁰³

Hureybe mahallesi, Sâsâniler döneminde Farslı askerler tarafından askeri karargâh olarak kullanılmaktaydı. Bu nedenledir ki Hureybe'ye silah deposu,³⁰⁴ muhafızların kaldığı yerler,³⁰⁵ nöbetçi kulübesi ve bir saray başta olmak üzere³⁰⁶ askeri ve konaklama amaçlı pek çok yapı inşa edilmiş olup bu yapılar, daha sonraları Sâsâniler'in burayı terketmesi nedeniyle harabeye dönüşmüştü. Bir müddet sonra da burada bulunan yıkık dökük yapılar nedeniyle bu bölgeye Hureybe denilmeye başlamıştı.³⁰⁷

Ordusunu, Hureybe'de yedi gruba ayırıp yerleştiren Utbe b. Gazvân, bir müddet sonra da bu durumu Hz. Ömer'e haber veren bir mektup yazdı. Mektubunda, konakladıkları yeri, tanıttıktan sonra, Müslüman askerlerin kışın konaklayacakları ve savaştan döndüklerinde de dinlenebilecekleri bir yere ihtiyaç duyduklarını belirtti. Hz. Ömer, Utbe'nin kendisine gönderdiği bu mektubu okuduktan sonra Utbe'ye bir mektup yazarak, askerlerin farklı yerlerde konaklamasını uygun bulmadığını ve askerleri derhal bir arada toplamasını emretti.³⁰⁸ Bir ay kadar Hureybe mahallesinde konaklayan Utbe b. Gazvân, Hz. Ömer'in emri gereği askerlerin hep birlikte konaklayabileceği bir yer aramaya başladı.³⁰⁹

Utbe b. Gazvân, askerleri ve kendisi için uygun bir yer bulma arayışlarını sürdürmekteydi. Bu husus ile ilgili olarak Taberî'de yer alan Seyf b. Ömer'in naklettiği rivayet şu şekildedir: “Utbe b. Gazvân askerleri ile birlikte Medâin'den çıkıp Hind topraklarına (Arzu Hind) vardığı zaman, Arap yarımadasının karşısındaki sahile ulaştı. Burada bir müddet konakladılar. Ancak bu bölge çamur

³⁰³ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/3-4; Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 3/591; Belâzürî, *Fütûh*, 337; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 1/433.

³⁰⁴ Kudâme b. Ca'fer, Ebû'l-Ferec Kudâme b. Ca'fer b. Kudâme b. Ziyâd el-Kâtib el-Bağdâdî, *Kitâbü'l-Ḥarâc ve şinâ'at (şan'at)i'l-kitâbe*, thk. Muhammed Hüseyin Zebidî (Bağdâd: Dârü'r-Reşîd, 1981), 365; Usluer, *Basra*, 31.

³⁰⁵ Dîneverî, *Aḥbârü't-tivâl*, 117; Usluer, *Basra*, 31.

³⁰⁶ İbnü'l-Fakîh, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. İshâk b. İbrâhîm el-Hemedânî, *Kitâbü (Aḥbâri)'l-Büldân*, thk. Yûsuf Hâdî (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1996), 227; Usluer, *Basra*, 31.

³⁰⁷ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 3/591; Belâzürî, *Fütûh*, 340; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 1/639; Usluer, *Basra*, 30.

³⁰⁸ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 3/591; Belâzürî, *Fütûh*, 341; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 1/432.

³⁰⁹ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 3/591.

ve sazluklarla kaplıydı. Utbe ve askerleri bir müddet sonra konakladıkları yerden sıkılıp şikâyet etmeye başlamış, bunun üzerine de içinde bulundukları bu durumu Hz. Ömer'e bildiren bir mektup yazmışlardı. Hz. Ömer, Utbe'nin mektubunu okuduktan sonra ona bir mektup yazarak üç menzil ilerledikten sonra taşlık mevkiye geçmelerini emretti. Utbe ve askerleri, Hz. Ömer'in verdiği emri uygulayarak üç menzil ilerledikten sonra dördüncü menzile (Basra) ulaşarak buraya yerleştiler".³¹⁰ Bu rivayetin devamında ise Kûfe halkı Medâine inmeden önce Kûfe'yi iskâna hazır hale getirdikten sonra oraya yerleşti. Basralılar ise bir müddet Dicle'nin kenarında konakladı. Dicle sahilinde bir müddet konakladıktan sonra buradan sıkıldılar ve birkaç kez yerlerini değiştirdiler. Bir fersah çekildiler ve bir kanal açtılar, bir müddet sonra bir fersah daha çekilerek kanalı bulundukları yere kadar uzattılar. Bir müddet sonra bir fersah daha çekildiler ve açtıkları kanalı bulundukları yere kadar uzattılar. Ardından da Hicr bölgesine ulaştılar ve buraya yerleştiler. Açtıkları su kanalını da hicr bölgesine kadar uzattılar. Basra'nın planı Kûfe tarzında çizilerek şehrin temelleri atılmış oldu.³¹¹

Utbe b. Gazvân Hicr bölgesine ulaşınca Hz. Ömer'e bir mektup yazarak yerleştikleri yer ile ilgili şunları söyledi. "Ben sahra tarafında ekili yerlere uzanan çok verimli, yakınlarında su yatakları ve kamışlık araziler bulunan bir yer buldum." Müslüman askerlerin kalacağı yerin, hayvanların su ve otlak ihtiyaçlarını karşılaması ve verimli bir arazi olması gerektiğine inanan ve Utbe'ye bu doğrultuda talimat veren Hz. Ömer, Utbe'nin yazdığı mektubu okuyunca "İşte, verimli, su yataklarına ve otlaklara yakın arazi budur." diyerek memnuniyetini dile getirdi. Ardından da Utbe'ye bir mektup yazarak halkını bu alana yerleştirmesini emretti. Utbe b. Gazvân, halîfe Ömer'in kendisine yazdığı mektubu okuyunca, askerlerini bu alana yerleştirdi.³¹²

Utbe b. Gazvân'ın yurt edindiği ve daha sonraları Basra olarak nitelendirilecek olan bu alan, Araplar açısından stratejik bir öneme sahipti. Çünkü burası, Irak'a giriş ve çıkış kapısıydı. Ayrıca bu bölge, betaih olarak isimlendirilen sazluk arazilerin kuzeyinde yer alıp verimli arazilere sahip bir alandı. Aynı zamanda körfeze (Irak-İran) açılan önemli bir kapıydı. Bu arazinin batı tarafında ise çöller bulunmaktaydı. Utbe'nin yurt edindiği bu yerleşim yerinin batısında

³¹⁰ Halîfe, *et-Târîh*, 117; Belâzürî, *Fütûh*, 337; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 1/430.

³¹¹ Dîneverî, *Ahbârü't-Tivâl*, 117; Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 3/593-594.

³¹² Belâzürî, *Fütûh*, 332; Belâzürî, *Ensâb*, 13/298.

çöllerin olması, Müslümanlara düşman saldırısı durumunda çöllere kaçma ve saklanma imkânı vermekle beraber, Medine'den Basra'ya ulaşacak olan yardımların rahat bir şekilde ulaşmasını sağlayacak olup doğal yollarla (deniz, ırmak vs.) engellenebileceği bir yerde değildi.³¹³

Nitekim Hz. Ömer, Utbe'ye yapmış olduğu nasihatte Dicle ve Fırat nehirlerinin beri tarafında, Arap topraklarının en uc noktasında, Acem topraklarının ise en yakınında bir yeri kendisine yurt edinmesi gerektiğini belirtmişti.³¹⁴ Halifenin Utbe'ye yapmış oldu bu tavsiye, nasıl bir alana yerleşileceği ile ilgili ipuçları da barındırmaktaydı. Yine Hz. Ömer'in, yurt edilecek olan yerin hilafet merkezinin kolaylıkla yardım ulaştırabileceği ve Medine ile irtibatı kısıtlayan doğal bir engelin bulunmaması gereken bir yer olması istediği de aşikârdır. Bunun en önemli nedeni ise Müslümanların Basra bölgesinde sıkıntıya düşmesi durumunda hilafet merkezinin Müslümanlara en kısa sürede yardım ulaştırabilme gayesidir.³¹⁵

Yukarıda zikredilen bilgilerden de anlaşıldığı üzere, Utbe b. Gazvân ve askerleri, Basra'ya ilk ulaştıkları zaman birden fazla yerde konakladılar. İlk önceleri Dicle'nin batı tarafına yerleşen Utbe, arazinin çamurlu, sazlık ve rutubetli olması nedeniyle yerlerini değiştirmek zorunda kalmış, kendileri için daha iyi bir yer bulma maksadıyla üç fersah ileriye intikal etmek zorunda kalmıştır. Nihayet uzun bir arayıştan sonra, ileri de Basra olarak nitelendirecekleri, etrafı taşlarla kaplı olan Hicr bölgesine geldiler. Hicr bölgesinin konumunu beğenen Utbe ve askerleri, buraya çadırlarını kurmak suretiyle yerleştiler. Hz. Ömer'in, kendisine yaptığı nasihatleri de dikkate alan Utbe'nin yerleştiği Hicr bölgesinin özelliklerini öğrenen halifenin Utbe'yi takdir etmesi, Müslümanların bu bölgeyi ileri de kalıcı olarak yurt edinmesine katkı sağlamıştır.

Aynı zamanda Basra, Müslüman askerlerin bir arada toplandığı, Farslılar'a karşı birlikte savaştığı bir karargâh ve üs konumunda olacak, Irak bu karargâhtan yönetilen askerlerin eliyle fethedilecekti. Yine Hz. Ömer, Irak'ta, Farslılar'a karşı savaşan Müslüman askerlerin asli görevi olan savaşmayı bırakıp başka işlerle meşgul olmalarından korkmuş olacak ki, onların başka bir işle uğraşmalarını

³¹³ Mustafa Demirci, *Siyah Öfke* (Konya: Çizgi Kitapevi Yayınları, 2005), 33-38.;

³¹⁴ Belâzürî, *Fütûh*, 332; Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 3/591-594.

³¹⁵ Belâzürî, *Fütûh*, 337; Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 3/592-593; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 1/432; Usluer, *Basra*, 31-32.

yasaklamış, “Harb, bir ordu için en ciddi iş, sizin içinde en hoş şeydir” diyerek,³¹⁶ onlara tamamen savaşa odaklanmaları talimatını vermişti.

Utbe ve askerleri Basra’ya ulaşmadan önce Irak’ta Farslılar’a karşı mücadele eden Müslüman askerler mevcuttu. Bu askerlerin bazıları ailesi ile birlikte buraya gelmişti. Farslılar’a karşı çarpışan askerler, Kavâdis bölgesinde konaklamakta iken, aileleri ise Hîre’de bulunuyordu.³¹⁷ Müslüman askerler, Farslılar’la yapılan savaşın bitiminde Hîre’ye gider, orada aileleriyle hasret giderirlerdi. Bu durum aile bütünlüğünün sağlanması açısından da çok büyük bir engel teşkil etmekteydi. Utbe’nin Basra’ya gelişiyle birlikte Müslümanların bir arada yaşayabilecekleri bir alan arayışına girmesinin belki de en önemli sebebi de buydu. Bu amaçla uygun bir yer arayışına giren Utbe b. Gazvân, halifenin kendisine yaptığı nasihati de dikkate alarak Hicr bölgesine gelmiş, burayı kalıcı yurt edinmişti. Utbe’nin keşfettiği bu alana, aileleriyle birlikte yerleşen Müslüman askerlerin aile özlemi de son bulmuştu.

Ayrıca, Basra civarında, başta Mudar ve Rebîa olmak üzere pek çok Arap kabilesi de bulunmaktaydı. Bu kabileler, Müslümanların bu bölgeye gelişinden çok önceleri buraları yurt edinmişlerdi. Hz. Ömer’in Irak’ta bulunan pek çok Arap kabilesini Farslılar’a karşı Müslümanların safında yer almaya çağırdığı da bilinen bir gerçektir.³¹⁸

3.2.4 Basra’nın Kuruluşu ve Yerleşimi

Basra şehrinin kuruluş tarihi ile ilgili olarak ilk dönem İslam tarihi kaynakları farklı rivayetleri zikretmektedir. Taberî, Utbe b. Gazvân’ın Basra’ya hicrî 14 yılının rebûlevvel veya rebûlâhir ayında (Nisan/Mayıs 635) vardığını ifade etmektedir.³¹⁹ Taberî’nin naklettiği bu bilgiyi, İbnü’l-Esîr ve İbn Kesîr gibi İslam tarihçileri de paylaşmaktadır.³²⁰ Ayrıca eş-Şa‘bî (öl.103/721), Ebû Ubeyde (öl. 209/824) ve el-Medâinî’de (öl. 225/839), Basra’nın hicrî 14/635 yılında kurulduğu bilgisini paylaşmaktadır.³²¹ Belazürî, Basra’nın Nühayle Savaşı ile Kâdisiye Savaşı arasındaki bir zamanda Utbe b. Gazvân tarafından kurulduğunu

³¹⁶ Taberî, *Târîhu’l-ümem ve’l-mülûk*, 4/43; Usluer, *Basra*, 31.

³¹⁷ Taberî, *Târîhu’l-ümem ve’l-mülûk*, 4/45.

³¹⁸ Abdulazîz b. Abdilkerîm ed-Dûrî, *et-Tekvînü’t-târîhî li’l-ümmeti’l-‘Arabiyye* (Beyrut: Merkezü Dirâsâti’l-Vahdeti’l-Arabiyye, 2003), 48-49.

³¹⁹ Taberî, *Târîhu’l-ümem ve’l-mülûk*, 3/590.

³²⁰ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/316-318; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7/56.

³²¹ Halife, *et-Târîh*, 129; Belâzürî, *Fütûh*, 337; Taberî, *Târîhu’l-ümem ve’l-mülûk*, 3/590-591; Bakır, “Basra”, 5/108-109.

söylemektedir.³²² Ebü'l-Fidâ' ise Basra'nın hicrî 15. yılda kurulduğu bilgisini paylaşmaktadır.³²³ Ayrıca Basra'nın hicrî 16³²⁴ veya hicrî 17. yılda ³²⁵ Utbe b. Gazvân tarafından kurulduğunu ifade eden rivayetler de mevcuttur.

Basra'nın kuruluş tarihi ile ilgili olarak yukarıda farklı rivayetler zikredilmiş olsa da pek çok kaynak Basra'nın hicrî 14/635 yılında kurulduğunu ifade etmektedir.³²⁶

Yine Utbe'nin hicrî 14. senede Hz. Ömer'in talimatıyla Irak'ta bulunan Müslüman askerlere yardım etmek üzere Basra'ya gönderildiği, Utbe'nin Basra'da altı ay kadar valilik yaptığı, ardından yerine Muğîre b. Şu'be'nin geçtiği, onun da Basra'da hicrî 15 ve 16. yıllarda valilik yaptığı, kendisine yapılan zina suçlamasının ardında da yerine Hz. Ömer tarafından Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin vali olarak tayin edildiği, İslam tarihi kaynakları tarafından zikredilmektedir³²⁷

Yukarıda Basra'nın kuruluş tarihi ile ilgili olarak farklı rivayetler zikredilmiş olsa da Belâzürî, Taberî, Halîfe b. Hayyât, İbnü'l-Esîr, İbn Kesîr gibi ilk dönem İslam tarihçileri, Mehmet Usluer gibi çağdaş araştırmacılar Basra'nın 14/635 yılında kurulduğu bilgisini paylaşmaktadır. Yine Utbe b. Gazvân'ın Basra'nın bulunduğu bölgeye ilk geldiğinde hemen şehri kurmadığı, onun Basra'ya ulaştıktan sonra pek çok yer değiştirdiği, uzun bir arayıştan sonra ileride kurulacak olan Basra şehrinin temellerinin atıldığı Hicr bölgesine ulaştığı ve buraya çadırlarını kurmak suretiyle yerleştiği bilgisi de kaynaklarda mevcut olduğuna göre, Utbe'nin Basra şehrini hicrî 14/635 yılı sonları veya 15/636 yılının başlarına doğru kurmuş olabileceği kanaatini paylaşmaktayız.

Utbe b. Gazvân Basra'ya ulaştığında, başta Übülle olmak üzere pek çok bölge hala Farşlı askerlerin kontrolündeydi. Bu ortamda Utbe'nin ilk önceliğinin, şehir kurmak değil, tam aksine civar bölgelerde bulunan düşman saldırısı tehlikesinden kurtulmak olduğu kanaatindeyiz. Utbe'nin de bu doğrultuda hareket

³²² Belâzürî, *Fütûh*, 252.

³²³ Ebü'l-Fidâ' el-Melikü'l-Müeyyed İmâdüddîn İsmâîl b. Alî b. Mahmûd el-Eyyûbî, *el-Muhtaşar fî târîhi'l-beşer*, thk. Muhammed Deyyûb (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), 1/223.

³²⁴ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/3-4; Belâzürî, *Fütûh*, 341; Yver, "Basra", 2/320; Bakır, "Basra", 5/108-109.

³²⁵ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/3-4; Belâzürî, *Fütûh*, 341; Yver, "Basra", 2/320; Bakır, "Basra", 5/108-109.

³²⁶ Belâzürî, *Ensâb*, 13/298; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/316-318; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7/56; Georges Yver, "Basra", 2/320; Usluer, *Basra*, 29; Yılmaz Can, *İslâm Şehirlerinin Fiziki Yapısı* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995), 50; Hartner, "Utbe b. Gazvân", 13/81.

³²⁷ Belâzürî, *Fütûh*, 341; Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 4/69.

ettiğini görmekteyiz. Şöyle ki, Utbe b. Gazvân, Basra'ya ulaşınca hicrî 14 senesinde ilk önce Übülle kasabasını fethetmiş, böylece konakladığı yere yakın mesafede olan ve stratejik olarak da önemli bir konumda olan Übülle'yi ele geçirerek kendi güvenliğini sağlamıştı. Übülle'nin fethedilmesinin ardından da kendisinin ve askerlerinin konakladığı alana (Hicr) tam anlamıyla yerleşerek orayı imar etmişti.

Basra'ya ulaşan Utbe b. Gazvân ve askerleri, kendileri için uygun bir yer bulma arayışına girmiş, en sonunda da Şattü'l-Arab'a dört fersah mesafe uzaklığında olan ed-Dehnâ veya Rahbetü Beni Hâşim olarak adlandırılan boş bir alan tespit etmişti. Burayı çok beğenen ve yerleşme kararı alan Utbe, ilk önce bu alana, bir cami inşa etmeyi planladı. Şehrin camiye merkeze alacak şekilde planının çizilmesini istiyordu. Bu amaçla Âsım b. ed-Dü'lef'e şehri planlaması ve iskânıyla ilgilenmesi görevini verdi. Âsım b. ed-Dü'lef de şehrin planını camiye merkeze alacak şekilde dikdörtgen olarak çizdi. Çizilen bu plan, Kûfe şehrinin planı gibiydi.³²⁸

Utbe b. Gazvân Basra'ya ulaştığında emrinde Sakîf, Süleym, Adî, Belî, Mâzin ve Yeşkür gibi muhtelif Arap kabilelerine mensup askerler vardı.³²⁹ Bu askerlere câminin inşa edileceği yerden oklar attırıldı. Camiyi merkeze alacak şekilde, okların gittiği en uzak noktalar şehrin sınırı kabul edilerek³³⁰ askerler en uzak noktalardan başlayarak yerleştirilmeye başlandı.³³¹

Her ne kadar Utbe'nin askerlerini şehre kabile mefhumu gözeterek yerleştirip yerleştirmedeği ile ilgili kaynaklarda net bir bilgi olmasada Araplar'ın kültürel geçmişinde kabileciliğin önemli bir yer tuttuğunu bilmekteyiz. Buradan yola çıkarak Utbe'nin askerlerini kabile esasına göre şehre yerleştirmiş olma olasılığının yüksek bir ihtimal olduğunu söyleyebiliriz.

Utbe'nin yapılmasını arzu ettiği ve kamıştan inşa edilen bu mescide Basra Camii adı verildi.³³² Bu mescidi, Utbe b. Gazvân'ın bizzat kendisi inşa ettiği³³³

³²⁸ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 3/593; Tahsin Koçyiğit, *İslâm Tarihinin İlk Yıllarında İskân* (İzmir: Ondokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006), 255.

³²⁹ Bakır, "Basra", 5/108.

³³⁰ Himyerî, İbn Abdülmün'im Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh b. Abdülmün'im es-Sanhâcî, *er-Ravzü'l-mî'âr fî haberî'l-aqtâr*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Müessesetü'n-Nâsir li's-Sekâfe, 1980), 107.

³³¹ Halîfe, *et-Târîh*, 129; Belâzürî, *Fütûh*, 341; Belâzürî, *Ensâb*, 13/298; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 1/432; İbnü'l-Esîr, *el-Kamil*, 2/316-317.

³³² İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/ 3; Halîfe, *et-Târîh*, 129; Belâzürî, *Fütûh*, 341; Belâzürî, *Ensâb*, 13/298; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 1/432; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 3/558.

veya emir verdiği Mihcen b. el-Edra³³⁴ Muhaccer b. el-Edra, Nafi b. el-Haris el-Kelede veya el-Esved b. Seri' tarafından inşa edildiği zikredilmektedir.³³⁵

Belâzürî'de yer alan bir rivayete göre ise, Benî Süleym kabilesinden Muhaccer b. el-Edrâ, daha sonra inşa edilecek olan Basra Camii'nin sadece planını yapmış, inşaatında ise bulunmamıştır.³³⁶

Yukarıda verilen bilgilerden yola çıkarak, Muhaccer b. el-Edrâ'nın daha sonra yapılacak olan Basra Camii'nin inşaatında bulunmadığı, sadece planını yaptığı, bir müddet sonra da Utbe b. Gazvân tarafından bu caminin inşa edildiğini söyleyebiliriz. Ayrıca kaynaklarda caminin yapımında ismi geçen Nâfi b. el-Hâris ile Esved b. Seri'nin, yapılan Basra Camii'nin inşaatında çalışmış olabileceği ve bu nedenle bu iki ismin camiye inşa edenler arasında zikredilmiş olma olasılığı da mevcuttur.

Utbe b. Gazvân tarafından inşa edilen Basra Camii, sekizyüz³³⁷ kadar askerin bir arada cuma namazını kılabilceği büyüklükteydi. Uzun süreler, genişletme gereği duyulmayan bu cami, ilk kez Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin valiliği döneminde halkın ihtiyacına cevap veremediği gerekçesiyle genişletilmiştir.³³⁸

Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Basra Camii'ni yeniden çamur ve kerpiçten inşa etmiş, caminin tavanını da otlarla kapatmıştı. Ziyad b. Ebîh'in valiliği döneminde ise cami daha da genişletilerek duvarları tuğla ve kerpiçle örülmüş, tavanı ise saç ağacı ile kapatılmıştır. Caminin zemini de çakıl taşları ile örtülmüştür.³³⁹

Utbe b. Gazvân Basra Camii'ni inşa ettikten kısa bir süre sonra, caminin hemen yanına Dâru'l-İmâreyi inşa ederek burayı yönetim merkezi olarak kullanmaya başladı.³⁴⁰ Ayrıca aynı mıntıkaya suçluların cezalarını çekmesi için bir hapisane inşa ettirdi. Aynı şekilde devletin halktan topladığı zekât ve vergilerin bir araya getirildiği, askerlere ve memurlara maaşlarının verildiği bir dîvan kuruldu. Yine bu mıntıkaya, üst düzey devlet adamlarının yıkanma ihtiyaçlarını karşılamak üzere bir adet hamam inşa edildi.³⁴¹

³³³ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/3; Halîfe, *et-Târîh*, 129; Belâzürî, *Fütûh*, 341; Belâzürî, *Ensâb*, 13/298; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 1/432; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 3/558.

³³⁴ Halîfe, *Tabakât*, 310; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 3/558

³³⁵ Belâzürî, *Fütûh*, 337

³³⁶ Belâzürî, *Fütûh*, 341

³³⁷ Belâzürî, *Fütûh*, 345

³³⁸ Belâzürî, *Fütûh*, 345

³³⁹ Belâzürî, *Fütûh*, 342-343; Bakır, "Basra", 5/108-109.

³⁴⁰ Belâzürî, *Ensâb*, 13/298; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 1/432; Muhammed Hamîdullah, *İslâm Müesseselerine Giriş*, çev. İhsan Süreyye Sırma (İstanbul: Bir Yayıncılık, 1984), 74

³⁴¹ Belâzürî, *Fütûh*, 342; Belâzürî, *Ensâb*, 13/298; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 1/432.

Utbe b. Gazvân, yukarıda ismi zikredilen yapıların tamamını o dönemin şartları gereği kamıştan inşa etmişti.

İlk başlarda, Basra Camii'nin etrafına hiçbir kimsenin ev yapmasına izin verilmezken, daha sonra sırasıyla el-Esved b. Seri' et-Temîmî³⁴² başta olmak üzere Ebû Mûsâ el-Eş'arî,³⁴³ Mugîre b. Şu'be,³⁴⁴ Mücâşi' b. Mes'ûd,³⁴⁵ Osman b. Ebi'l-Âs,³⁴⁶ Mâlik b. Enes,³⁴⁷ Abdurrahman b. Ebî Bekre³⁴⁸ ve Abdullah b. el-Muğaffil,³⁴⁹ gibi bazı kimselerin camiye yakın mesafede evler inşa ettikleri görülmektedir.

Utbe b. Gazvan, yakınlarında bol miktarda kamış ve sazlık alanların bulunduğu ed-Dehna veyahut daha sonraki zamanlarda Rahbetü Benî Hâşim olarak bilinen bu yere, üzerinde kubbesi olan otağ ve çadırlarıyla³⁵⁰ birlikte yerleştikten bir müddet sonra, Müslüman askerlerin kalacağı evleri kamıştan yapmayı düşündü. İlk önceleri çadırlarda yaşamını ikame eden askerler, Utbe b. Gazvân'ın emriyle çadırlarını söküp evlerini kamıştan tek odalı ve etrafı avlu ile çevrili evler yapmaya başladılar. Zamanla çadırların yerini kamıştan yapılan evler almış, bu evler Basra'da hızla yayılmıştı. Askerler, savaşa giderken kamıştan yaptıkları evleri hızla söküp demet şeklinde katladıktan sonra uygun bir yere bırakıp savaşa gidebiliyordu. Savaştan döndüklerinde ise demet şeklinde katlayıp sakladıkları evlerini hiç zorlanmadan hızlıca kurabiliyorlardı.³⁵¹

Hiz. Ömer, Utbe ve askerlerinin sazlıktan evler yaptıkları bilgisini alınca, Utbe b. Gazvân'a bir mektup yazarak şöyle dedi: "Karargâh, sizin her biriniz için gerekli ve daha hayırlıdır. Size muhalefet etmek istemem. Kamış da nedir?" Utbe b. Gazvân halifenin kendisine yazdığı mektubu okuduktan sonra ona cevaben şöyle yazdı: "Sazlık sulandı mı kamış yetişir." Utbe'nin kendisine yazdığı mektubu okuyan halife Ömer, Utbe'ye "Siz bilirsiniz. O halde iki şehirde evlerini kamıştan yapsın." emrini içeren mektubunu yolladı.³⁵²

³⁴² Halîfe, *Tabakât*, 44; İbn Hacer, *el-İsabe*, 1/226.

³⁴³ Halîfe, *Tabakât*, 68; Belâzürî, *Fütûh*, 338.

³⁴⁴ Halîfe, *Tabakât*, 183.

³⁴⁵ Halîfe, *Tabakât*, 49.

³⁴⁶ Halîfe, *Tabakât*, 53.

³⁴⁷ Halîfe, *Tabakât*, 91.

³⁴⁸ Halîfe, *Tabakât*, 54.

³⁴⁹ Halîfe, *Tabakât*, 37.

³⁵⁰ Belâzürî, *Fütûh*, 337.

³⁵¹ Belâzürî, *Fütûh*, 342; Belâzürî, *Ensâb*, 13/298; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 1/432; Usluer, "Basra Şehrinin Kurucusu Utbe b. Gazvân", 139; Koçyiğit, *İslâm Tarihinin İlk Yıllarında İskân*, 255.

³⁵² Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 4/43; Koçyiğit, *İslâm Tarihinin İlk Yıllarında İskân*, 255.

Yukarıda verilen bilgilerden de anlaşıldığı üzere Utbe b. Gazvân, bölgenin şartlarını ve imkânlarını gözeterек hareket etmiş, kamışın bol bulunduğu bu alanda evlerin kamıştan yapılmasının daha uygun olduğunu düşünerek inşâ faaliyetini başlatmıştı. Ayrıca kamıştan yapılan evlerin, olağanüstü durumlarda rahatça sökülüp bir müddet sonra da tekrar yapılması, Utbe'yi kamıştan evler yapmayı düşündüren nedenlerden biri olabilir. Utbe'nin kamıştan yaptığı bu evlere halife Ömer ilk zamanlar mesafeli yaklaşmış, Müslümanların çadırlar dışında başka barınaklarda yaşamalarına, askerlerin savaşma kabiliyetlerini zaafa uğratacağı düşüncesiyle izin vermemiş, Utbe'nin kendisini bilgilendirmesinden sonra ise kamıştan bir odalı ve etrafı çevrili evlerin yapılmasına müsaade etmişti.

Utbe b. Gazvân'ın, kurulacak olan Basra şehrini panlaması ve iskânıyla ilgilenmesi için Âsım b. ed-Dülef'i görevlendirdiğini, onun da şehri dikdörtgen şeklinde planladığı³⁵³ daha önce ifade edilmişti. Dicle'nin kenarında kurulan pek çok şehir ve kasabanın Utbe b. Gazvân'ın bölgeye ulaşmasından önce dikdörtgen şeklinde kurulduğunu, Utbe b. Gazvân'ın kurmuş olduğu Basra şehrinin de Dicle ile Fırat'ın birleşim noktası olan Şattu'l-Arab'ın güney batısında yer aldığını dikkate alırsak,³⁵⁴ Utbe'nin, şehri inşa ederken, civar yerleşim yerlerinde yaygın olarak kullanılmış olan dikdörtgen şeklindeki şehir planına uygun olarak hareket ettiğini söyleyebiliriz. Bu durum bize, Utbe b. Gazvân'ın önemli bir işi icra ederken, çevresindeki daha önce yapılmış olan benzer uygulamaları dikkate aldığını göstermektedir.

Yine Utbe'nin, Basra Camii'ni merkezi konumda yer alacak şekilde, şehri dikdörtgen olarak planlaması, Müslümanların camileri, dini, sosyal ve kültürel bir kullanım alanı olarak önemsediklerini gösterir.

Utbe tarafından kurulmuş olan Basra şehrinde müstakil olarak arzi çevirip mülk edinen ilk kişi Nâfi' b. el- Hâris olmuştu.³⁵⁵ Nâfi' kendisine tahsis edilen bu araziye ekmiş ve bir de at çiftliği kurmuştu.³⁵⁶ Basra şehrinde doğan ilk çocuk ise Abdurrahman b. Ebî Bekre'ydi. Babası, Abdurrahman b. Ebî Bekre dünyaya gelince bir deve kesmiş, bu devenin etini o zamalar Basra'da bulunan az sayıdaki insana ikram etmişti.³⁵⁷

³⁵³ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 3/593; Koçyiğit, *İslâm Tarihinin İlk Yıllarında İskân*, 251.

³⁵⁴ Bakır, "Basra", 5/108-111.

³⁵⁵ Dîneverî, *Ahbârü't-Tivâl*, 117.

³⁵⁶ Belâzürî, *Fütûh*, 341-342.

³⁵⁷ Belâzürî, *Fütûh*, 338.

Nâfi‘ b. el- Hâris’in Basra’da bir araziye mülk edinip, arazide ekin ekmesi ve bir at çiftliğinin olması ve Abdurrahman Basra’da doğması ve doğduğu zaman adına verilen ziyafet, Utbe b. Gazvân öncülüğündeki Müslüman askerlerin artık burayı kalıcı bir yurt olarak edindiğinin ve buranın şehrileşmeye başladığının bir göstergesi niteliğindedir.

Basra şehri, ilk önceleri askeri bir garnizon olarak kurulmuştu. Bu şehirde sadece askerler ve onların aileleri yaşamaktaydı. Hz. Ömer, ilk zamanlar Basra’ya sivil halkın yerleşmesine taraftar değildi. Ancak Kâdisiye Savaşı’nın ardından hicrî 16 senesinden itibaren bölgenin tam anlamıyla güvenliğinin sağlandığını gören Hz. Ömer, Basra’ya sivil halkın yerleşmesine de izin vermiş, böylece şehir kalıcı bir yerleşim yerine dönüşmüştü.³⁵⁸

Utbe b. Gazvân bir müddet sonra nüfusun artmasıyla birlikte³⁵⁹ yedi tane mahalle inşa etti.³⁶⁰ İnşâ ettiği bu mahallelere beraberinde getirdiği Sakîf, Süleym, Adî, Belî, Mâzin ve Yeşkür gibi muhtelif Arap kabilelerine mensup askerleri ve daha sonra şehre göç eden kimseleri yerleştirdi.³⁶¹ Aynı zamanda mahalle, sokak ve caddeleri belli kâidelere göre planladı. Şehrin ana caddeleri kırk³⁶² ya da altmış zira³⁶³ ara caddeleri yirmi zira‘, sokakları ise yedi zira‘³⁶⁴ olacak şekilde inşâ etti. İnşâ edilen bu cadde ve sokaklar Basra Câmîû ve Dârü’l-İmâre’ye bağlanmaktaydı.³⁶⁵

Utbe tarafından kurulan bu mahalleleri birbirinden ayıran sınırların tam ortasında mezarlıklar ve hayvanların rahatlıkla bağlanabileceği alanlar mevcuttu.³⁶⁶ Ayrıca inşâ edilen evler birbirine bitişikti.³⁶⁷

Utbe b. Gazvân Basra’ya yerleştirdiği insanların su ihtiyacını karşılamak için Hureybe bölgesinden dört fersah mesafede yer alan³⁶⁸ Dicle nehrinden

³⁵⁸ Taberî, *Târîhu’l-ümem ve’l-mülûk*, 3/593.

³⁵⁹ İbn Sa’d, *Tabakât*, 7/4; Usluer, “Basra Şehrinin Kurucusu Utbe b. Gazvân”, 142.

³⁶⁰ İbn Sa’d, *Tabakât*, 7/4; Belâzürî, *Ensâb*, 13/298; *Fütûh*, 341; el-Bekrî, *Mesâlik*, 1/432; Usluer, “Basra Şehrinin Kurucusu Utbe b. Gazvân”, 142.

³⁶¹ Bakır, “Basra” 108.

³⁶² el-Bekrî, *Mesâlik*, 1/427; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/354; Usluer, “Basra Şehrinin Kurucusu Utbe b. Gazvân”, 142.

³⁶³ Ebü’l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî Mâverdî, *el-Ahkâmü’s-Sültâniyye* (Kahire: Dârü’l-Hadîs, t.y.), 267; Usluer, “Basra Şehrinin Kurucusu Utbe b. Gazvân”, 142. Hz. Ömer döneminde kullanılan 1 zira‘, 68.231 cm’dir. bk. Mehmet Erkal, “ Arşın”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Istanbul: Tdv Yayınları, 1991.), 3/411-413.

³⁶⁴ Günümüz ölçüleriyle değerlendirildiğinde sokaklar hemen hemen 477, 617 cm’dir.

³⁶⁵ Koçyiğit, *İslâm Tarihinin İlk Yıllarında İskân*, 271; Usluer, “Basra Şehrinin Kurucusu Utbe b. Gazvân”, 142.

³⁶⁶ Mâverdî, *el-Ahkâm*, 267; Usluer, “Basra Şehrinin Kurucusu Utbe b. Gazvân”, 142.

³⁶⁷ Mâverdî, *el-Ahkâm*, 267; Usluer, “Basra Şehrinin Kurucusu Utbe b. Gazvân”, 142.

itibaren bir su kanalı inşâ etti.³⁶⁹ Bunun nedeni ise Basra'nın batı tarafının çöllerle kaplı olması, doğu tarafında da suyu tuzlu olan bir deniz bulunmasıydı.³⁷⁰

Utbe b. Gazvân'ın Basra valiliği döneminde başta Basra Câmiî ve Dâru'l-İmâre olmak üzere pek çok yapıyı kamıştan inşa etmesiyle³⁷¹ başlayan kamıştan ev yapma geleneği, yine hicrî 17. yılda halîfe Ömer'in de izin vermesinin ardından Kûfe ve Basra şehirlerinde hızla yaygınlaşmıştı. Ancak Mugîre b. Şu'be'nin ikinci kez Basra valisi olduğu dönemde Basra ve Kûfe şehirlerinde çıkan yangınlar nedeniyle evlerin kerpiç ve tuğladan yapılmasını isteyen mektubu, Mugîre b. Şu'be, halifeye gönderdi. Halîfe Ömer, Mugîre b. Şu'be'nin evlerin kerpiç ve tuğladan yapılması isteğine, evlerin tek katlı ve üç odadan müteşekkil olması şartıyla izin verdi.³⁷²

Hiz. Ömer'den izin alan Mugîre b. Şu'be, halîfe Ömer'in emrettiği gibi evleri tek katlı ve üç odadan müteşekkil olacak şekilde kerpiç ve tuğladan yeniden inşa ettirdi. Hatta şehrin yeniden planını yapmak üzere Asım b. ed-Dü'lef Basra'ya gönderilmiş, çizilen plana göre şehirde evler tek katlı ve üç odadan oluşacak şekilde tuğla ve kerpiçten yapıldı.³⁷³

Basra'nın kuruluşunda önemli rol oynayan Utbe b. Gazvân Basra'yı kurmakla yetinmemiş bilakis Basra'nın imar ve iskânıyla da ilgilenmiştir. Bu amaçla şehre mahalle, cadde ve sokaklar kurmuş beraberinde getirdiği askerleri ve şehre sonraları göç eden kimseleri bu mahalle ve sokaklara yerleştirmiştir. Yine şehrin en önemli sorunu olan su sıkıntısını çözmek amacıyla şehre kanal inşâ ettirdi. Böylelikle de şehrin temelleri atılmış oldu.

Utbe b. Gazvân'ın şehirde başlattığı bu îmar ve iskân faaliyetleri onun ölümünden sonra şehre tayin edilen valiler tarafından da hızla devam ettirildi.

3.2.5 Basra'ya Kadı Tayini

Basra şehrinin kuruluş döneminde iskân faaliyetlerinin yanı sıra kurumsal bazı adımların atıldığı görülmektedir. İnsanlar arasındaki hukukî davalara bakmak üzere adaletin icrası bakımından kadı atanması bunlardan biridir. Bu dönemde eyalet kadıları genelde başkentteki halife tarafından atanmaktaydı. Ancak bazı

³⁶⁸ İbnü'l-Fakîh, *Büldân*, 227-228; Usluer, "Basra Şehrini Kurucusu Utbe b. Gazvân", 142.

³⁶⁹ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 3/593-593; Usluer, "Basra Şehrini Kurucusu Utbe b. Gazvân", 142.

³⁷⁰ Belâzürî, *Fütûh*, 346.

³⁷¹ Belâzürî, *Fütûh*, 341; Halife, *et-Târîh*, 129.

³⁷² Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 4/43; Belâzürî, *Fütûh*, 342; Belâzürî, *Ensâb*, 13/298; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 1/432.

³⁷³ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 4/44; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/354.

uygulamalara bakıldığında kadı atamalarının eyalet valileri tarafından gerçekleştirildiği görülmektedir.³⁷⁴ Kadı atamalarındaki farklı uygulamalar en azından Râşid Halifeler döneminde bu konuda sabit bir sistemin henüz oluşmadığını göstermesi açısından önemlidir.

Bu dönemde Basra'ya atanan ilk kadı Ebû Meryem İyâs b. Dubeyh³⁷⁵ el-Hanefî'dir. Vekî'nin rivayetine göre Utbe b. Gazvân hicrî 14 yılında Ebû Meryem'i kadı olarak atadı. Atama yılının, şehrin kuruluş zamanıyla aynı olması idarî bakımdan önemlidir. Utbe b. Gazvân'ın Basra valiliği dönemince Ebû Meryem de kadılık görevine devam etti. Utbe'nin vefatından sonra yeni vali Mugîre b. Şu'be de kendisini kadılık görevine devam ettirdi.³⁷⁶

³⁷⁴ Barış, *Câhiliyeden Hz. Ömer Döneminin Sonuna Kadar Yargı*, 88.

³⁷⁵ Vekî'de isim Subeyh (صبيح) olarak geçse de diğer kaynaklarda yaygın olarak Dübeyh (ضبيح) kullanıldığından bunu tercih ettik; bk. Buhârî, *Târihu'l-Kebîr*, 1/436; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 34/283.

³⁷⁶ Vekî, *Aẖbârü'l-kuḍât*, 173.

SONUÇ

Risâletle görevlendirilmesinin ardından İslam davetine başlayan Hz. Peygamber'in davetine icâbet edip ona ilk iman eden kimseler, başta eşi Hz. Hatice olmak üzere, bazı yakın akrabaları ve tanıdıklarıdır. Bu kimseler, İslâm dâvetine başlayan Hz. Peygamber'in çağrısına kulak vermiş, ona iman etmiş, karşılaşılan tüm zorluklara onunla birlikte katlanmış ve İslâm dininin insanlığa ulaşmasında öncü kimseler olmuşlardır. İslâm toplumu ise bu kişilere karşı daima saygı ve sevgi beslemiş, onları kendilerine örnek almıştır. Bu kimselerden biri de, Hz. Peygamber'e iman edenlerin yedincisi olan Mâzinoğulları kabilesine mensup Utbe b. Gazvân'dır.

Utbe'nin babası Gazvân, kabilesi Mâzinoğulları ile birlikte Taif civarında yaşamını sürdürmekteyken tam olarak bilinmeyen bir sebepten ötürü, aile fertlerini de almak sûreti ile Kureyş'ten Nevfelogullarının anlaşmalısı olarak Mekke'ye yerleşmiştir.

Utbe b. Gazvân Medine'de bulunduğu süre zarfında Hz. Peygamber ile birlikte pek çok gaza ve seriyyeye katılmış, ona olan bağlılığını göstermiştir. Hz. Peygamber'in vefatından sonra özellikle de Hz. Ömer dönemi Irak fetihlerinde aktif bir rol almış, pek çok belde ve yerleşim yerinin İslam toprağı olmasını sağlamıştır. Yine İslâmî ilimler sahasında bir ekol olacak olan Basra şehrini kurarak bu şehrin kurucu valisi olmuş, bu özelliği ile de tarihte iz bırakmıştır.

Utbe b. Gazvân, Hz. Ömer tarafından Basra'ya birtakım sebeplerle gönderilmiştir. Bunlar; Hz. Ebûbekir döneminde başlayan Irak fetihlerinin hızlanarak devam etmesini sağlamak, daha önce bölgeye gönderilen Müslüman askerlerin Farslılar karşısında ağır mağlubiyetler yaşaması ve bu mağlubiyetlerden halifenin haberdar olması, Sâsânilere karşı savaşılan Sa'd b. Ebû Vakkâs komutasındaki Müslüman askerlerin arkadan gelebilecek bir düşman saldırısına karşı tampon bir bölge kurmak şeklinde sıralanabilir.

Araştırmanın en önemli bulgusu Utbe b. Gazvân'ın, sonradan dînî ilimler sahasında bir ekol halini alacak olan Basra şehrini kurmasıdır. Hz. Ömer'in emri üzerine emrindeki askerler ile beraber Basra'nın bulunduğu bölgeye gitmek üzere yola koyulan Utbe b. Gazvân, Araplar tarafından Hureybe olarak isimlendirilen yere ulaştı. Burada bir müddet konaklayan Utbe ve askerleri, halîfe Ömer'inde direktifleri ile kendisi ve askerlerinin konaklaması için daha uygun bir yer bulmak

için arayışa başladı. Uzun bir arayıştan sonra etrafında sazlıkların ve bataklıkların bulunduğu zemini sert ve taşlarla kaplı olan alana ulaştı. Daha önceleri buraya ed-Dehna denmekteydi. Utbe, daha sonraları inşa etmeyi planladığı mescidi merkez almak suretiyle etrafa oklar attırdı. Okların ulaştığı en uzak noktalara da askerlerini kabile mefhumu gözeterek yerleştirdi. Böylelikle, ileri de Basra olarak anılacak şehrini kurmuş, bu şehrin kurucu valisi olmuş, elli yedi yaşında ölümüne kadar bu şehrin valiliğini üstlenmişti. Utbe b. Gazvân'ın Basra şehrinin kuruluşundaki etkin rolü, onun tarihi bir şahsiyet olmasında etkili olmuştur.

KAYNAKLAR

(Bu tez çalışmasında İSNAD 2 atıf sistemi kullanılmıştır.)

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî. *Müsned*. thk Şuayb el-Arnâvud. 50 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001.
- Askalânî, İbn Hacer.Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *el-İşâbe fî temyîzi's-şahâbe*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcud - Ali Muhammed Muavvad.Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995.
- Aycan, İrfan. "Ziyâd b. Ebîh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/480-482. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Ahatlı, Erdinç. "Utbe b. Gazvân". *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. 42/235. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Aygül, Hüseyin. "Muâhât". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/306-307. İstanbul: TDV Yayınları, 2020.
- Bakır, Abdülhalik. "Basra". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/108-111. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Barış, Mustafa Necatî. *Câhiliyeden Hz. Ömer Döneminin Sonuna Kadar Yargı*. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013.
- Bekrî, Ebû Ubeyd Abdullâh b. Abdülazîz b. Muhammed b. Eyyûb b. Amr el-Bekrî el-Endelüsî. *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*. thk. A. P. van Leeuwen- A. Ferre. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1992.
- Belâzürî, Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd. *Ensâbü'l-eşraf*. 13 Cilt. thk. Süheyl Zekkâr-Riyad ez-Ziriklî. Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 1996.
- Belâzürî, Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd. *Fütûhu'l-büldân*. Beyrut: Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, 1988.
- Bosworth, Clifford Edmund. "Utba b. Ghazwân". *The Encyclopedia of Islam*. 10/944. Leiden: Brill, 2000.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cû'fî. *et-Târîhu'l-kebîr*. 8. Cilt. thk. Muhammed Abdülmuhiid Han. Haydarâbât: Dâru'l-Ma'ârifî'l-Osmâniyye, ts.
- Büyükaşçı, Mustafa Sabri. "Mut'im b. Adî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/402. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Cevâd Ali. *el-Mufaşşal fî târîhi'l-'Arab kıble'l-İslâm*. 20 Cilt. Beyrut: Dâru's-Sâkî, 4. Basım, 2001.
- Can, Yılmaz. *İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı*. Ankara. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.
- Çubukcu, Asri. "Ebû Dücâne". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/122. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Dârekutnî, Ebû'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed. *el-Mü'telif ve'l-muhtelif*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ğarb'il-İslâmî, 1986.
- Demirci, Mustafa. *Siyah Öfke*. Konya: Çizgi Kitapevi, 2005.
- Dîneverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd b. Venend. *Ahbabü't-tıvâl*. thk. Abdulmun'im Âmir. Kahire: Vizâretü's-Sekâfe ve'l-İrşâdî'l-Kavmi, 1960.

- Dûrî, Abdulazîz b. Abdilkerîm. *et-Tekvînü 't-târîhî li 'l-ümme'ti 'l-'Arabiyye*. Beyrut: Merkezü Dirâsâti'l-Vahdeti'l-'Arabiyye, 4. Basım, 2003.
- Ebü'l-Fidâ', el-Melikü'l-Müeyyed İmâdüddîn İsmâîl b. Alî b. Mahmûd el-Eyyûbî. *Ta'kvîmü 'l-büldân*. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.
- Ebü'l-Fidâ', el-Melikü'l-Müeyyed İmâdüddîn İsmâîl b. Alî b. Mahmûd el-Eyyûbî. *el-Muhtaşar fî târîhi 'l-beşer*. 4 Cilt. thk. Muhammed Deyyûb. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997.
- Ebü'l-Haccâc el-Eş'arî, Ahmed b. Muhammed b. İbrahim Şihâbüddîn eş-Şâfiî. *Kitâbü 't-Ta'rif bi 'l-ensâb ve 't-Tenvihi bi Zevi 'l-Ahsab*. y.y.: b.y.,ts.
- Erkal, Mehmet. "Arşın" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 3/411-413. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Fayda, Mustafa. "Batn-ı Nahle Seriyyesi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/202-203. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Halîfe b. Hayyât, Ebû Amr Halîfe b. Hayyât b. Halîfe eş-Şeybânî el-Basrî. *Kitâbü 't-Tabakât/Tabakâtü'r-ruvât*. thk. Ekrem Ziya 'Umerî. Riyad: Dâru't-Tîbe, 1982.
- Halîfe b. Hayyât, Ebû Amr Halîfe b. Hayyât b. Halîfe eş-Şeybânî el-Basrî. *et-Târîh*. thk. Ekrem Ziya Ömerî. Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 1397.
- Hartner, Willy. "Utbe b. Gazvân" *İslâm Ansiklopedisi*. 13/81-82. İstanbul: MEB Yayınları, 1986.
- Halîl, Âdil İsmâîl. "Utbe b. Gazvân ve İncâzâtühü'l-'Askeriyye ve'l-İmrâniyye". *Külliyetü 't-Terbevîyyeti li 'l-'Ulûmi 'l-İslâmiyyeti* 35/2 (2010), 148-173.
- Hamîdullah, Muhammed. *İslâm Müesseselerine Giriş*. çev. İhsan Süreyye Sırma. İstanbul: Bir Yayıncılık, 1984.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî. *Târîhu Bağdâd*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 16 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2002.
- Himyerî, İbn Abdülmün 'im Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh b. Abdülmün 'im es-Sanhâcî. *er-Ravzü 'l-mi'âr fî haberî 'l-aqtâr*. thk. İhsan Abbas. Beyrut: Müessesetü'n-Nâsir li's-Sekâfe, 2. Basım, 1980.
- İbn Abdülber, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî. *el-İstî'âb fî ma'rifeti 'l-aşhâb*. thk. Ali Muhammed el-Bicavî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Cil, 1992.
- İbn Cülcül, Ebû Dâvûd Süleyman b. Hassan b. Cülcül el-Endelüsî. *Tabakâtü'l-e'tıbbâ'*. nşr. Fuad Seyyîd. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım, 1985.
- İbn Ebû Âsım, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. ed-Dehhâk b. Mahled eş-Şeybânî. *Kitâbü's-Sünne*. thk. Muhammed Nâsirüddîn el-Elbânî'. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1980.
- İbn Ebû Âsım, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. ed-Dehhâk b. Mahled eş-Şeybânî. *el-Âhâd ve 'l-meşânî*. thk. Bâsim Faysal Ahmed el-Cevâbire. 6. Cilt. Riyad: Dâru'l-Râye, 1991.
- İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadremî el-Mağribî et-Tûnisî. *Muqaddime*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1988.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî. thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn. *Cemheretü 'l-ensâbi 'l-'Arab*. Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 1962.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtım Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, eş-Şikât. thk. Muhammed Abdülmuid Han. 9 Cilt. Haydarâbâd: Dâiretü'l-Ma'ârifî'l-Osmâniyye, 1393/1973.

- İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *es-Sîretü'n-nebeviyye ve aḥbârü'l-hulefâ*. thk. Seyyid Aziz Bek. 2 Cilt. Beyrut: Kütübü's-Sakafîyye, 1997.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb. *es-Sîretü'n-nebeviyye*. thk. Mustafa Sakka-İbrâhîm el-Ebyâr-Abdülhâfız eş-Şelbî. 2 Cilt. Kahire: Şirketü Matbaatü Mustafa el-Bâbî, 2. Basım, 1955.
- İbn İshak, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Yesâr b. Hıyâr. *Sîretü İbn İshâk*. thk. Süheyl Zekkâr. Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 1978.
- İbn Kâni', Ebû'l-Hüseyn Abdülbâkî b. Kâni' b. Merzûk. *Mu'cemü's-şahâbe*. thk. Ebû Abdurrahman Salâh b. Sâlim el-Musarrâfî. 3 Cilt. Medine: Mektebeti'l-Gurabâ', 1418/1997.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk. Alî Şirî. 14 Cilt. Dâru'l- İhyâi't-Türâsi'l-Arabi, 1988.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî. *el-Ma'ârif*. thk. Servet Ukkâş. Kahire: Hey'etü'l-Mısıriyyeti'l-Amme li'l-Kitâb, 1992.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' b. el-Katib. *eṭ-Ṭabaḳâtü'l-kübrâ*. thk. Muhammed Abdülkadir Ata. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990.
- İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe en-Nümeyrî. *Târîḫü'l-Medîneti'l-münevvere*. thk. Fehim Muhammed Şeltût. 4 Cilt. Cide: Seyyid Habib Mahmud Ahmed, 1979.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed b. el-Bağdâdî. *el-Muntaẓam fî târîḫi'l-mülûk ve'l-ümem*. thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ - Mustafa Abdülkâdir Atâ. 19 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992.
- İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî. *Üsdü'l-gâbe fî ma'rifeti's-şahâbe*. thk. Ali Muhammed Muavvad-Âdil Ahmed Abdülmevcud. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994.
- İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî. *el-Kâmil fî't-târîḫ*. thk. Ömer Abdüsselam Tedmûrî. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabi, 1997.
- İbnü'l-Fakîh, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. İshâk b. İbrâhîm. *Kitâbü'l-Büldân*. thk. Yûsuf Hâdî. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1996.
- İbnü'l-Kelbî, Ebû'l-Münzir Hişâm b. Muhammed b. Sâib b. Bişr. *Cemheretü'n-neseb li İbnü'l-Kelbî*. thk. Hasan Nacî. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1986.
- İbnü'l-Kıfî, Ebû'l-Hasen Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf b. İbrâhîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî. *İḥbârü'l-ulemâ' bi-aḥbâri'l-hükemâ'*. thk. İbrahim Şemsüddîn (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005.
- İsfahânî, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh b. İshâk, *Hilyetü'l-evliyâ' ve ṭabaḳâtü'l-asfiyâ'*. 10 Cilt. Mısır: Matbaatü's-Saâde, 1974.
- İsfahânî, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh b. İshâk. *Ma'rifetü's-şahâbe*. 8 Cilt. thk. Âdil b. Yûsuf el-Azzâzî. Riyad: Dâru'l-Vatan, 1998.
- Kandehlevî, Muhammed Yusuf. *Hayâtu's-Sahabe*. çev. Ali Arslan. 4 Cilt. İstanbul: Merve Yayınevi, 2020.
- Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemü Kabâili'l-Arab*. 5 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1994.
- Kelâî, Ebû'r- Rebi' Süleymân b. Mûsâ b. Sâlim. *el-İktifâ' fî (bimâ teḍammenehû min) meğâzî Resûlillâh ve's-selâseti'l-hulefâ'*. thk. Muhammed Abdülkâdir Ata. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1420/1999.

- Küçükbaşcı, Mustafa Sabri. "Râbiğ Seriyyesi". *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 34/382-383. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Koçyiğit, Tahsin. *İslâm Tarihinin İlk Yıllarında İskân*. İzmir: Ondokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006.
- Kudâme b. Ca'fer, Ebü'l-Ferec Kudâme b. Ca'fer b. Kudâme b. Ziyâd el-Kâtib el-Bağdâdî. *Kitâbü'l-Harâc ve şinâ'at (şan'at)i'l-kitâbe*. thk. Muhammed Hüseyin Zebidî. Bağdâd: Dâru'r-Reşid, 1981.
- Kur'an-ı Kerîm Meâli*. çev. Halil Altuntaş – Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 12. Basım, 2011.
- Levi Della Vida, Giorgio. "Mâzin". *İslâm Ansiklopedisi*. 7/ 427-428. İstanbul: MEB Yayınları, 1977.
- Ahmed el-Mağlûs, Sami b. Abdullah. *Atlasu el-Halifeti Ömeri'bni'l-Hattâb*, Riyad : Mektebetü'l-Ubeykan, 1426/2005.
- Makdisî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Bennâ eş-Şâmî el-Beşşârî. *Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-eğâlim*. nşr. M.J. Goeje. Leiden: E.J. Brill, 1906.
- Makrîzî, Ebû Muhammed (Ebü'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed. *İmtâ'u'l-esmâ'*. thk. Muhammed Abdülhamid en-Nümeysi. 15 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1420/1999.
- Massignon, Louis. *Hutatü'l-Basra ve Bağdâd*. çev. İbrâhîm Samerrâî. Beyrut: el-Müessesetü'l-Arabiyye li'd-Dirâsât ve'n-neşr, 1981.
- Meydânî, Ebü'l-Fadl Ahmed b. Muhammed İbrahim, *Mu'cemü'l-Emsâl*. 2 Cilt. thk. Muhammed Muhiddin Abdülhamid. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- Mizzî, Ebü'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdirrâhmân b. Yûsuf. *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâ'i'r-ricâl*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 35 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1400-1412/ 1980-1992.
- Muhammed b. Habîb, Ebû Ca'fer Muhammed b. Habîb b. Ümeyye b. Amr el-Hâşimî. *el-Muhabber*. nşr. Ilse Lichtenstädt. Beyrut: Dâru'l-Âfâkü'l-Cedîde, ts.
- Nüveyrî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb b. Muhammed el-Bekrî et-Teymî el-Kureşî. (öl. 733/1333) *Nihâyetü'l-ereb fî fûnûni'l-edeb*. 33 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 1423.
- Özkan, Halit. "Ya'lâ b. Ümeyye". *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. 43/ 296-297. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Şemseddin Sâmî. *Kâmûsu'l-Â'lâm*. İstanbul: Mihran Matbaası, 1889.
- Şâmî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf es-Sâlihî. *Sübülü'l-hüdâ ve'r-reşâd*. thk. Adil Ahmed Abdulmevcud-Ali Muhammed Muavviz. 12 Cilt. Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993.
- Savfet, Ahmed Zeki. *Cemheretü Hutâbi'l-'Arab*. 3 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 1431.
- Sellûmî, Abdülazîz Abdullah. *Divânü'l-Cund*. Mekke: Mektebetü'l-Tâlibi'l-Câmîi, 1986.
- Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr. *el-Ensâb*. 13 Cilt. Haydarâbâd: Dâiretü'l-Ma'ârifî'l-Osmâniyye, 1382/1962.
- Süheylî. Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillâh b. Ahmed el-Has 'amî. *er-Ravzü'l-ünûf*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.

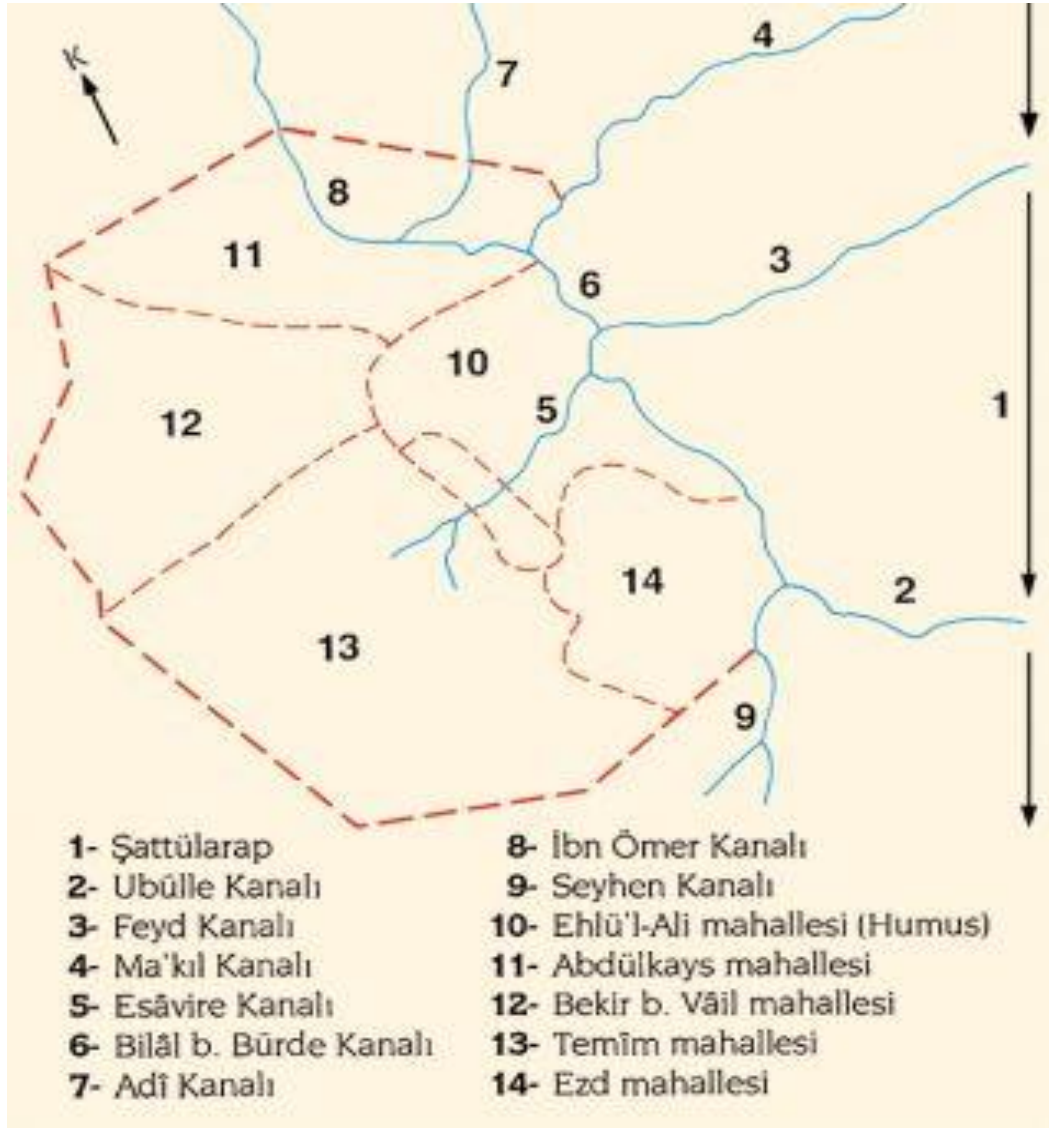
- Taberânî, Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb. *el-Mu'cemü'l-kebîr*. Hamdî Abdülmecîd es-Selefî. 21 Cilt. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 2. Basım, 1994.
- Taberânî, Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb. *Ṭuruḳu ḥadîs: Men kezebe 'aleyye müte'ammiden*. thk. Ali İhsan Abdülhamid-Hişam İsmail. Ürdün: Dâru Ammâr, ts.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmulî et-Taberî el-Bağdâdî. *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*. thk. Muhammed Ebû'l-fadl İbârhîm. 11 Cilt. Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 1407.
- Tanrıverdi, Eyüp. "Cahiliye Arap Tabibi el-Haris b. Kelede". *Şarkıyat Mecmuası* 2/27 (2015), 17-42.
- Usluer, Mehmet. "Basra Şehrinin Kurucusu Utbe b. Gazvan'ın Hayatı ve Faaliyetleri". *İslami İlimler Dergisi* 16/2 (Kasım: 2021), 127-148.
- Usluer, Mehmet. *Basra: Kuruluşundan Emevîlerin Sonuna Kadar Toplumsal Yapı*. İstanbul: Siyer Yayınları, 2021.
- Vâkıdî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkıd el-Vâkıdî el-Eslemî el-Medenî. *Kitâbü'l-Meğâzî*. thk. Marsden Jones. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-a'lemî, 1989.
- Vekî', Ebû Bekir Muhammed b. Halef b. Hayyân ed-Dabbî. *Aḥbârü'l-kuḍât*. nşr. Saîd Muhammed el-Lahhâm. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1432/2011.
- Ya'kûbî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih. *Târîhu'l-Ya'kûbî*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1995.
- Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî. *el-Mukteḍab min Kitâbi Cemhereti'n-neseb*. thk. Nâcî Hasan. Beyrut: Dâru'l-Arabiyye li'l-Mevsû'ât, 1987.
- Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî. *Mu'cemü'l-büldân*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 2. Basım, 1995.
- Yver, Georges. "Basra". *İslâm Ansiklopedisi*. 2/320-328. İstanbul: MEB Yayınları, 1979.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî et-Türkmânî. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. 14 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 3. Basım, 1985.
- Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-(ṭabaḳâtü'l-)meşâhîr ve'l-a'lâm*. 52 Cilt. thk. Ömer Abdüsselam et-Tedmûrî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabi, 2. Basım, 1993.
- Ziriklî, Hayreddin. *el-A'lâm*. 8 Cilt. y.y; Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 15. Basım, 2002.
- Zübeyrî, Ebû Abdillâh Mus'ab b. Abdillâh b. Mus'ab. *Kitâbü Nesebi Kureyş*. nşr. E. Lévi-Provençal. Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 3. Basım, 1982.

EKLER

EK 1 Kâtib Çelebi'nin Cihannümâ Adlı Eserinde Basra ve Çevresini Gösteren Harita (Bakır, "Basra" 108)

EK 2 Basra'nın Orta Çağdaki Planı (Bakır, "Basra" 108)

[illegible]

EK 4 Utbe b. Gazvân'ın Nesebi ile İlgili Olarak Kaynaklarda Yer Alan Farklı Rivayetler

KAYNAK	UTBE B. GAZVÂN'IN NESEB ZİNCİRİ														
İbnü'l-Kelbi	Utbe	Gazvân	Câbir	Nesîb	Vehîb	Zeyd	Mâlik	Abd	Avf	Hâris	Mâzin	Mansûr			
İbn Hişâm	Utbe	Gazvân	Câbir	ehîb	Nüseyb	Mâlik	Hâris	Mâzin	Mansûr	İkrime					
İbn Sa'd	Utbe	Gazvân	Câbir	Vehîb	Nesîb	Zeyd	Mâlik	Hâris	Avf	Mâzin	Mansûr	İkrime	Hasfa	Kays-Aylan	Mudar
Belâzürî	Utbe	Gazvân	Câbir	Nüseyb	Vüheyb	Zeyd	Mâlik	Abd	Avf	Hâris	Mâzin	Mansûr			
İbnü'l-Esîr (Eserde 4 farklı rivayet vardır)	Utbe	Gazvân	Câbir	Vehîb	Nesîb	Zeyd	Mâlik	Hâris	Avf	Hâris	Mâzin	Mansûr	İkrime	Hasfa	Kays-Aylan
	Utbe	Gazvân	Hâris	Câbir	Vehîb	Nesîb	Zeyd	Mâlik	Hâris	Mâzin	Mansûr	İkrime	Hasfa	Kays-Aylan	
	Utbe	Gazvân	Câbir	Vehîb	Nesîb	Mâlik	Hâris	Mâzin							
	Utbe	Gazvân	Hilâl	Abdümen âf	Hâris	Mungiz	Amr	Muiz	Âmir	Lüey					
İbn Kâni'	Utbe	Gazvân	Vehb	Nüseyb	Mâlik	Hâris	Mâzin	Mansûr							